

FARKAS GYÖNGYI

Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények

A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai

Honnan vegye adatait a társadalom történetére kíváncsi kutató, akit az együtt élő emberek mindennapjai, az egyéneket közösséggé formáló kapcsolatok, belső hatalmi viszonyaik, gondolkozásmódjuk, életvezetési stratégiáik, mítoszaik érdekelnek? Hogyan jut hozzá olyan forrásokhoz, amelyekből hihető képet alkothat egyének, csoportok korábbi életéről? Leginkább magánlevelek, naplók, háztartási, gazdasági feljegyzések, olvasás közben könyvek margójára írt észrevételek, családi fényképalbumok között keresgélne, de örülne akár korabeli történeti-néprajzi-irodalmi feldolgozásoknak vagy utólagos visszaemlékezéseknek, önéletrajzi írásoknak is. Sajnos azonban ritkák az olyan hozzáférhető dokumentumok, amelyekben a társadalmat alkotó egyének közvetlenül szólalnak meg, nem pedig csupán valamiféle hatalom nevében fellépő hivatal iratainak tárgyaként vannak jelen. A levéltárakban őrzött anyag döntő része ugyanis ilyen hatalom-gyártotta szöveg. A történetíró ezért nem tehet mást, mint a társadalomra vonatkozó adatainak nagy részét innen próbálja összegyűjteni, bízva abban, hogy ezekben az iratokban a hatalom által konstruált kép egyes elemei a társadalom valódi életéről is elárulnak valamit. A következőkben olyan iratfajtákról, irategyűtesekről lesz szó, amelyeket abból a célból vizsgáltam meg, hogy vajon mennyire használhatók társadalomtörténeti elemzésekhez. E munka tanulságait – inkább kérdéseket és feltételezéseket, mint biztos állításokat – szeretném az olvasó elé tárni.

Célom az ún. hosszú ötvenes évek (az 1940-es évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó korszak) diktatórikus hatalmi keretei között élő paraszti/falusi társadalom történeti megismerése. Mikroszintű elemzéssel, a vizsgálódás látószögét egy-egy agrártelepülés lakosaira leszűkítve, az egyes emberekre vonatkozó adatokból próbálok meg képet alkotni elgondolásaikról, vágyaikról, félelmeikről, értékvilágukról, fogalomhasználatukról, különféle kapcsolataikról, a helyi kis hatalmakhoz és a démonizált Hatalomhoz való viszonyukról. Olyan forrásokra volt tehát szükségem, amelyek a mindennapi élet ilyen mikroszkopikus vizsgálatához alkalmasnak látszottak.

Az ügynökjelentések

Az ÁVH-nak írt ügynökjelentések jól használható forrásnak ígérkeztek, hiszen azokban az ügynök a „célszemély” alapos megfigyelése során szerzett benyomásairól, a róla összegyűjtött információkról számolt be tartótisztjének. A kutató tehát joggal reménykedhetett abban, hogy e jelentések számos olyan hitelt érdemlő adatot őriztek meg egyes emberek életéről (életútjukról, mindennapjai tevékenységükről, társadalmi kapcsolataikról, konfliktusaikról, különböző kérdésekben kifejtett nézeteikről stb.), amelyeket – legalábbis ilyen tömegben – más forrásokban nem találhat. Én is nagy várakozással kezdtem el a Történeti

Levéltárban egy vaskos dosszié tanulmányozását, amely Lajosmizse község „rendszerellenes szervezkedéssel” gyanúsított lakosainak, elsősorban a korábbi községi elítélthez tartozó személyeknek több mint öt évig tartó (1951–1956 közötti) megfigyelése során keletkezett iratokat tartalmazta. Az ügynökjelentések forrásértékével kapcsolatos gondolataimat elsősorban ennek a dossziénak a példáján fejtem ki.

A „Lajos” névre keresztelt csoportdossziében¹ helyezték el a „lajosmizsei ügyre” ráállított ügynökök jelentéseit, valamint a megfigyelt személyekre vonatkozó, az ÁVH birtokába került egyéb dokumentumokat is (kihallgatási jegyzőkönyveket, környezettanulmányokat, feljelentéseket, cenzúrázott leveleket stb.). A felderítést irányító és a dossziét vezető tiszt rendszeres időközönként összefoglaló beszámolókból tekintette át a nyomozás állását, és operatív tervekben jelölte ki a további feladatokat. A megfigyelés öt-hat éve alatt többször is változott mind a megfigyelők, mind a megfigyelték személye. Összesen 11 ügynöktől kerültek be jelentések a dossziéba, közülük ketten végeztek hosszabb ideig megfigyeléseket. „Jánosi” ügynök fél év alatt kb. 30, „Szatmári” ügynök egy-másfél év alatt kb. 50 jelentést írt. A legtöbb beszámoló 3-4 lajosmizsei lakosról készült, de százhoz közeli azoknak a személyeknek a száma, akik szintén az ÁVH látóterébe kerültek, és a jelentések szereplői lettek. Az ügynöki megfigyelés során keletkezett dokumentumokat olvasva a mai értelmező számára egyértelműnek tűnik, hogy Lajosmizsén semmiféle rendszerellenes összeesküvés nem volt. A megfigyelést irányító, az ÁVH Bács-Kiskun Megyei Főosztályához tartozó tisztek sem voltak teljesen elégedettek az eredménnyel, ennek ellenére 1956 nyarán több személyt is letartóztattak, s ezzel felderítő munkájukat sikeresnek, kezdeti gyanújukat helyesnek nyilvánították.²

Természetesen tisztában voltam azzal, hogy az ügynökjelentésekben olvasható beszámolókat nem tekinthetjük a társadalom hiteles leírásainak; az ügynök tevékenysége nem rokonítható sem az antropológuséval, sem a vizsgálóbíróéval. Az általa végzett megfigyelés célja nem a tudományos megismerés, és felderítő tevékenysége sem kifejezetten az „igazság” feltárására irányul. Ahhoz, hogy értelmezni tudjam a jelentéseket, megtaláljam bennük a korabeli „valóság” úgy-ahogy kibontható elemeit, mindenekelőtt létrejöttük körülményeit kell megvizsgálni.

Milyen lehetett az ügynöki figyelem, amelynek „eredményei” a jelentések? Lehet-e egyáltalán az ügynök megfigyelései és beszámolóí között ilyen kapcsolatot feltételezni? Tényleg arról szólnak-e a jelentések, amit az ügynök megfigyelt? Mennyire tartalmaznak valódi élményeket, tapasztalatokat és mennyire csupán az ügynök ezektől független konstrukciói, és vajon milyen tényezők befolyásolhatták az ügynököt konstrukciói létrehozásában? Ha nem is tudunk pontos válaszokat adni e kérdésekre, megnevezhető néhány olyan szempont, amely segítheti az eligazodást.

Először is mindenképpen figyelembe kell venni az ügynök és a tartótiszt/ÁVH sajátos viszonyát mint olyan tényezőt, amely mind a megfigyelő, mind a jelentésíró ügynök tevékenységét meghatározta. Az ügynök – akár kényszerből, akár önként dolgozott az állambiztonsági szerveknek – ebben a kapcsolatban mint a tartótiszt utasításait teljesítő személy volt jelen. Jelentése tehát eredeti célját tekintve a megbízójának írt beszámoló a rábízott

¹ Ellenségesnek minősített szervezkedés, „csoport” dossziéja, amelyben a csoport tevékenységére vonatkozó ügynöki jelentéseket és egyéb anyagot gyűjtik.

² A dossziéről lásd: Farkas Gyöngyi: *Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében*. Századvég, Új folyam 39. évf. (2006) 1. szám 57–87. A tanulmány a dosszié létrejöttéről, szerzőiről (ügynökökről és tartótisztekről), szereplőiről (a megfigyelt lajosmizsei lakosokról) és a jelentésekből összeálló – folyamatosan alakuló – összeesküvés-történetről szól.

feladatok elvégzéséről. Előfordulhatott olykor az is – a „Lajos” dossziében csupán egyetlen ügynök tevékenységével kapcsolatban merült fel bennem ilyen gyanú –, hogy az ügynök átvette a kezdeményezést, és maga próbálta befolyásolni a megfigyelés menetét, de ez az alaphelyzetben általában nem változtatott.

A felderítést vezető tiszt célja az ügynök számára kijelölt feladatokkal³ nyilvánvalóan az volt, hogy ügynöke figyelmét – mint saját meghosszabbított tekintetét – a számára érdekes személyekre, eseményekre, dolgokra irányítsa. A „Lajos” dossziében elhelyezett ügynök-jelentések példái alapján arra lehet következtetni, hogy a tiszt nemcsak az ügynöki figyelem irányát, tárgyát kívánta befolyásolni, hanem a megfigyelték értelmezését is. Ügyesen megfogalmazott utasításaival arra készítette az ügynököt, hogy a megfigyelt dolgokat rögtön a tiszt által jelzett értelmezési keretben helyezze el, a megadott értelmezési sémák szerint írja le. Ne csak a tiszt szemével lásson, hanem a fejével is gondolkodjon, sőt nyelvük is azonos legyen.

A csoportdosszié feladat-kijelöléseit vizsgálva biztosan állítható, hogy a „lajosmizsei ügyben” foglalkoztatott ügynököknek a tiszt előfeltevéseivel, mindenekelőtt azzal a teóriával, hogy Lajosmizsén rendszerellenes szervezkedés zajlik, mint cáfolthatatlan ténnyel kellett számolniuk. Feladataik ugyanis egy titkos összeesküvés leleplezésére, nem pedig a szervezkedés létének bizonyítására irányultak (amibe belefért volna akár tagadása is). Azzal bízták meg őket például, hogy „fürkésszék ki az összeesküvők terveit”, tudják meg, „kik a szervezkedés vezetői”, és „hol tartják az elrejtett fegyvereket”. Mindegyik kérdés háttérében ott rejlik az a biztos meggyőződést tükröző állítás, hogy veszélyes összeesküvés zajlik Lajosmizsén, amelynek vezetői fegyveresen kívánnak a rendszer ellen támadni. Az ügynököknek csupán az a feladata, hogy leleplezzék az ÁVH előtt még rejtve maradt résztvevőket, feltárják kapcsolataikat, és további információkat szerezzenek céljaikról, módszereikről, eszközeikről.

Mit hihetünk el egy ilyen feladattal megbízott ügynök beszámolójából? Hogyan figyel, mit lát, és végül miről tudósít? Milyen jelentést ír például Malek Gáspár⁴ fűszeres baráti társaságáról, ha a tartótiszt utasítása Malek lakását az ellenséges szervezkedők találkozóhelyeként nevezi meg, és arra kéri az ügynököt, hogy derítse ki, kik járnak hozzá? Hogyan látja, és főleg hogyan láttatja a megfigyelteket? Ha elfogadja a tiszt által felkínált értelmezést, az esti kártyázókat összeesküvőkként kell bemutatnia jelentésében. Lehet, hogy nem lát többet, mint azt, hogy Malek Gáspárnál esténként összegyűlnek barátai kártyázni, de jelentése arról szól, hogy „Malek szatócsüzetében rendszeresen összejárnak a kulákok, és kártyázás ürügyén a rendszer megdöntéséről beszélgetnek”. Mit tesz viszont az az ügynök, aki a kártyázókat csupán ártatlan kártyapartnereknek kívánja megjeleníteni beszámolójában, de tisztában van azzal, hogy a tartótiszt olvasatában bizonyosan összeesküvőkké válnak? Mennyire lesz teljes és az eredetivel azonos a kártyatársaság az ő leírásában? Ilyen és ezekhez hasonló kérdésekkel szembesül a történetíró, amennyiben például a községen belüli kapcsolatokra kíváncsi, és az ügynökjelentésekből Malek Gáspár fűszeres baráti társaságának összetételét, találkozási körülményeit kívánja kibontani.

³ Az egyes ügynökjelentések a tartótiszt által az ügynök tevékenységéről írt beszámoló részeként kerültek bele a dossziéba. A „Lajos” dosszié esetében úgy tűnik, hogy a tartótiszt az ügynökök jelentéseit lényegesebb változtatás nélkül tette át jelentésébe, azokat kiegészítette az ügynök munkájára vonatkozó értékelő megjegyzéseivel is, valamint kijelölte az ügynök újabb feladatait és legközelebbi találkozásuk helyét, idejét.

⁴ A felhasznált dokumentumokban (ügynöki jelentések, bírósági iratok, kérvények) megemlített személyek a dolgozatban nem eredeti nevükön, hanem álnéven szerepelnek.

A következő szöveg szintén azt mutatja, hogy az ügynöki megfigyelés sajátos szempontjai mennyit torzíthatnak a „valóságon”. A lajosmizsei lakosokról szóló ügynökjelentések egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a megfigyelt személyek – akik alapvetően a volt községi elithez tartoztak – „háborús várakozása” rendkívül nagy volt. Az ügynöki narratíva szerint valamennyien erősen reménykedtek abban, hogy Rákosi kommunista rendszere hamarosan megbukik, mégpedig a Szovjetunió elleni sikeres amerikai háború eredményeként. A Szabad Európa és az Amerika Hangja adásai alapján konkrét időpontok terjedtek el a háború megindítását illetően.⁵ A megfigyelt személyek nemcsak várták a háborút, de készülődtek is a győzelem utáni felelősségrevonásra és a politikai helycserére. Megtervezték a helyi rendszerváltás forгатókönyvét és a kommunista hatalmat kiszolgálók büntetésének módozatait.⁶

E jelentésekből kirajzolódó kép kísértetiesen hasonlított a propagandában megjelenő ellenséghez, aki „visszasírja a régi rendszert és – nem törődve a nép békevágyával – háborúra készülődik”, ezért első benyomásra teljesen hiteltelennek tűnt. Ugyanakkor egyáltalán nem látszott megalapozatlannak az a feltevés (a korai ötvenes évekre vonatkozó egyéb ismereteimből kiindulva), hogy a megfigyelt személyek – például „kulákok”, akik földjük nagy részét már „felajánlották” az államnak, úri birtokos, akinek birtokát 1945-ben elkobozták, katonatiszt, akitől megvonták nyugdíját, és félig-meddig illegalitásban élő csendőrök stb. –, vagyis az új rendszer kisebb-nagyobb vesztesei a kommunista hatalom bukásában voltak érdekeltek, és gyors változásban reménykednek. Logikus érveken alapulhatott az az elképzelésük is, hogy a nagyhatalmak közötti háború idézheti csak elő ezt a változást. A Szabad Európa és az Amerika Hangja által terjesztett propaganda is erősítette ezt a gondolatot, de ugyanilyen hatása lehetett a kommunista propagandának is, amikor a „népi demokráciákat” fenyegető nyugati háború veszélyéről beszélt.

Miért tűnik mégis valószerűtlennek a lajosmizsei lakosok „háborús várakozásáról” szóló beszámoló? A magyarázat talán az ügynöki látásmódban keresendő. A rendszerellenes szervezkedés nyomait kutató ügynöki tekintet akaratlanul is átalakíthatta az eredeti hangsúlyokat, a valódi arányokat: egyes jelenségeket jobban kiemelhetett, szerepüket, jelentőségüket túlértékelhette, és az eredetitől eltérő értelmet tulajdoníthatott nekik. Az ügynök ezenkívül többnyire a hatalom nyelvén, a propagandából ismert nyelvi sablonok segítségével írta le megfigyeléseit, ami automatikusan a szóhasználatot meghatározó látásmód átvetelét is jelentette.

A következő szöveg, amelyben Jánosi ügynök arról számolt be, hogy miről beszélgetett 1951. január elsején Lajosmizsén Katalin nevű hűgával, azt az átalakulást példázza számomra, hogyan lett Nagy Katalin elbeszéléséből Jánosi ügynök jelentése. „Nagy Katalin Lajosmizse, Deák u. 10. sz. a. lakos f. hó elsején 8.10–8.35-ig a lakás konyhájában a követ-

⁵ „A községben általában az van elterjedve, hogy év márciusán fog az európai háború, illetve a SZU elleni általános offenzíva megindulni. A márciusi dátum mint fix idő volt ez idáig elterjedve. „Tavasszal már nem az oroszoknak és kommunistáknak szántunk és vetünk, márciusban már ki lesznek söpörve.” és hasonló megjegyzések voltak hallhatóak beszélgetések közben.”

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti levéltára (a továbbiakban: ÁBTl) O-9037/1. 203. Jánosi ügynök jelentése, 1952. jan. 4.

⁶ Dobos Károlynak tulajdonított szöveg: „Az elsők között lesz, ha majd üt az óra, aki ásóval-kapával fegyvert szerez magának és a parasztsággal együtt a hatalmat átveszi. Ide csak egy ejtőernyős kellene, akinél fegyver van, és itt Lajosmizsén, de az országban is mindenütt a parasztság, de a cselédemberek is mellénk állnak. Az oroszok úgy nehezednek ránk, mint a földre a szemétdomb, azokhoz csak egy jó seprő kell, és ki lehet őket seperni.” ÁBTl O-9037/1.124. Fűzfa ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

kezőket mondta el: A rendszer bukása után neked sem tanácsos legalább 2–3 évig hazajönnöd a faluba, mert a többi feketelistán lévő kommunistával együtt felakasztanak. Elmondta, hogy »a múltkor összejövétel volt, amelyen a legmegbízhatóbb 10–12 személy (kulák) vett részt. Az összejöveteleken, amelyen többek között a rendszer bukása utáni teendőkről tárgyaltak, – az egyik tanyai – a falutól 6 km-re is alig lakó kulák kijelentette, hogy minden kommunistát fel fog akasztani. Az összejövétel falusi tagjai megnyugtatták azzal, hogy arra nem lesz alkalma, mert amire ő a tanyáról beér, addig ők már tiszta időt csinálnak a faluban, úgyhogy ő már legfeljebb csak fán lógó kommunistát láthat.«.⁷

E beszámolóban fontos szerepe volt a „lajosmizsei ügy” megteremtésében. A Lajosmizsére hazalátogató „Jánosi” ezzel az önszántából (nem pedig megbízásból) írt jelentéssel hívta fel az ÁVH figyelmét a községben zajló „rendellenes dolgokra”, évekig tartó megfigyelést indítva el ezzel. Az ő értelmezése szerint Katalin szavai mögül egy rendszerellenes összeesküvés nyomai bukkannak elő.⁸ Egy olyan csoport létezésére lehet belőlük következtetni, amelynek vezetői vannak („legmegbízhatóbb emberek”), „összejöveteleket” tartanak, és tudatosan készülődnek a hatalom átvételére („a rendszer bukása utáni teendőkről tárgyaltak”). A csoport bosszú-tervei pedig a fehérterror rémségeit idézik („feketelista”, „fákon lógó kommunisták”).

Természetesen Jánosi, hiába tette idézőjelbe a Katalinnak tulajdonított szöveg egy részét, nem idézhette szó szerinti testvérét. A jelentés az ügynök konstrukciója, amelyben látványlag egy korábban lezajlott beszélgetés lényegét (illetve az ügynök szerinti lényegét) foglalja össze saját szavaival, megőrizve esetleg a beszélő szóhasználatának jellegzetes elemeit.⁹ Vajon megtudhatjuk-e Jánosi jelentéséből, hogy valójában mit közölhetett testvérével Nagy Katalin? Valóban azt kívánta-e elmondani, amiről az ügynök jelentése szólt?

Nagyobb az esélyünk arra, hogy az ügynök konstrukciójában felfedezzük az eredeti elbeszélés nyomait, ha következtetni tudunk a beszédhelyzetre, a szöveg létrejöttének körülményeire. Ehhez segítséget nyújtanak azok az adatok, amelyeket a dosszié egyéb szövegeiből (Jánosi későbbi jelentéseiből, a Katalinról írt környezettanulmányból) az ügynök hűgáról megtudhatunk. Nagy Katalint egy „kulák” család tagjaként mutatja be az ügynöki és a tiszt narratíva. Nagybátyja börtönbüntetését töltötte „közellátást veszélyeztető bűncselekmény” miatt, unokatestvérét pedig fegyverrejtegetés vádjával éppen az ügynöki megfigyelés „eredményeként” vették őrizetbe. A 23 éves Katalin önmagát a kommunista hatalom által hátrányosan megkülönböztetett, megfélemlített gazdálkodóréteghez tartozónak tekin-

⁷ ÁBTL O-9037/1. 79. Jánosi ügynök jelentése, 1951. jan. 4.

⁸ Egy későbbi jelentéshez fűzött tiszt megjegyzés így foglalta össze röviden Jánosi véleményét a Lajosmizsén történő dolgokról: „Az ügynök véleménye, hogy a Lajosmizsén az országban már többfelé leleplezett ellenforradalmi szervezkedéshez hasonló mozgalom van [...] ahova a behatolás szempontjából az ügynök jól halad.” ÁBTL O-9037/1. 211. Jánosi ügynök jelentése, 1952. febr. 8.

⁹ „Bármennyire is igyekezett az ügynök egy korábbi beszélgetést hűségesen visszaadni, az ügynök-jelentésbe bekerülő szöveg már semmiképpen sem az eredeti megszólaló, hanem az utólagos lejegyző konstrukciója. Az eredetileg elhangzottak először az emlékezés, majd a leírás során alakultak át: egy részük „kihullott”, más részük az emlékező és a lejegyző értelmező tevékenysége során módosult. A dosszié ügynökei általában függő beszédben közlik beszélgetőpartnereik szövegeit, ezzel is jelezve, hogy ők foglalták össze annak lényegét. Legfeljebb néhány fontosnak ítélt, jellegzetes kifejezést idéznek szó szerint. Jánosi velük ellentétben nemigen törődik azzal, hogy az elhangzott és a leírt között különbséget tegyen: jelentéseiben beszélgetőtársai egyes szám első személyben (hol idézőjelben, hol anélkül) hosszan, részletesen fejtik ki véleményüket, pontosan úgy, mint egy irodalmi alkotás szereplői.” Farkas: *Összeesküvés-történet*, 76–77.

tette,¹⁰ a neki tulajdonított szövegek mindegyike ezzel a réteggel való azonosulását és üldözött tagjaival való szolidaritását hangsúlyozta. Testvérét (Jánosi ügynököt) viszont az „el-lentáborba”, a „kommunisták” közé sorolta, elsősorban az 1945-ös földosztásban való rész-vétele miatt. Jánosi életrajzi adataiból a jelentések mai olvasója is arra következtethet, hogy szimpatizált a baloldali eszmékkel, és láthatóan elkötelezte magát az új rendszer mel-llett: 1945-ben részt vett a Pest megyei földreform végrehajtásában, tagja volt a Nemzeti Pa-rasztpártnak, majd MDP tagjelölt lett, a MADISZ elnöke volt Lajosmizsén, 1948-tól pedig az Földművelésügyi Minisztérium növényegészségügyi osztályának egyik vezetője.

Mit is mondott tulajdonképpen 1951 első napjának reggelén az „üldözött” az „üldözök-nek”, testvér a testvérnek? Katalin szövege – még Jánosi átiratában is – elsődlegesen nem szól másról, mint hogy nagy az elkeseredettség a községben, és a helyzetükkel elégedetlen emberek indulata elsősorban a hatalom részesei/támogatói, a „kommunisták” ellen irá-nyul. Találkozásaik, „összejöveteleik”¹¹ alkalmával panaszkodnak, reményeikről beszélnek, egymás között szabad utat engednek érzéseiknek, indulataiknak. Amikor az „ellenség” le-győzéséről és megbüntetéséről beszélnek, lényegében ezeket beszélnek ki magukból.¹² Az ilyen indulat-levezető beszélgetések jellegzetessége az a mód, ahogyan például a tanyai és a falusi lakosok egymást túllícitálják az akasztás idejét és mértékét illetően. Katalin szövegé-nek van egy testvérenek szóló rejtettebb üzenete is: megrettenteni, eltéríteni akarja eddigi útjáról. A rá mint „kommunistára” váró jövő bemutatásával arról akarja meggyőzni, hogy rossz helyen van, még idejében változtasson.

A szöveg folytatása tulajdonképpen az ellenfélnek szóló önérzetes, elszánt erődemonst-ráció: nem adjuk meg magunkat egykönnyen, megvannak a módszereink arra, hogy sikere-sen védekezzünk ellenetek: „És ne hidd, hogy túljárnak a kulák eszén, ravaszabb és oko-sabb egy kulák 100 kommunistánál, és erejüket most megsokszorozta az a faluban, hogy a veszély összehozta őket. Egyik segít a másikon, és ha bármennyire szorítják is, akkor is sokkal többje van és marad neki, mint bárkinek abból, amit elrejtett. Hamarabb tudnak a kulákok a rekvirálásokról, házkutatásokról stb., mint bárki, mert a községházán is meg-vannak az embereik, akik kellő időben értesítést adnak.”¹³ Jánosi olvasatában ez a szöveg-rész sem az, aminek húga szánta. Az elsődlegesen Katalin (és sorstársai) érzéseinek és in-dulatainak kifejezésére szolgáló szöveg Jánosi szemében újra csak a titkos összeesküvés

¹⁰ „... az alábbiakat mondta el arra a kérdésemre, hogy a lecsukott nagybátyjának, Nagy Istvánnak barátai hogy vannak, mit csinálnak: »Félnek, hogy letartóztatják őket, és hallgatnak.« »De nem csak ők, hanem én is várom, hogy lecsuknak. Nemcsak ők félnek, hanem én is. »Hogy miért félnek ... csak ennyit mondott: »Azért, mert nem értünk velük egyet és útjukban vagyunk.« [Kiemelés a szerzőtől.] Mikor megmagyaráztam, hogy ő nem félhet, mint lány, hisz sem adóért, sem beszo-gáltatásért nem felelős, tovább állította, hogy azért mégis fél ...» ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

¹¹ Az „összejövetel” szó, amely minden bizonnyal az ügynök választása volt, azt sugallja, hogy a részt-vevők egy konkrét céllal, az adott kontextusban az összeesküvés teendőinek megbeszélése érdeké-ben jöttek össze. Ugyanakkor a tisztí narratíva a közösségen belüli találkozások hagyományos al-kalmait sorolja fel mint olyanokat, amelyeket az „összeesküvők” céljaik érdekében használtak fel: „A csoportosuláshoz tartozó személyekkel való érintkezésben a legkülönbözőbb módszereket hasz-nálják fel (Névnep, disznótor, esküvő stb.).” ÁBTL O-9037/1. 27. Szolgálati jegy 1951. dec. 21.

¹² Ezzel rokon magatartásról szólnak a „málenkij robotra” a SZU-ba elhurcolt emberek visszaemléke-zései, akik elmondták, hogy a rossz és elégtelen táplálkozás miatt kedvelt beszédtemájuk az volt, hogy ki milyen ételt szeret, és ki mit fog enni először, ha kiszabadul, és hazatér Magyarországra. Forrás: Bácsbokodi lakosok visszaemlékezései, saját gyűjtés.

¹³ ÁBTL O-9037/1. 79. Jánosi ügynök jelentése, 1951. jan. 4.

létét bizonyítja: szervezett, összetartó „kulák”-csoportról szól, akiknek veszélyességét növeli, hogy beépültek a helyi államapparátusba is.

Visszatérve eredeti kérdésfelvetésünkhöz: miért is tűnik hiteltelennek a lajosmizsei lakosok „háborús várakozásáról” szóló leírás? A fenti példa nyomán úgy tűnik, hogy az ügynök megfigyeléseit, tapasztalatait, a beszélgetései során elhangzottakat alapvetően „nyersanyagként” használja fel jelentései megírásánál: egyes elemeket elhagy, másokat bevesz és – kiragadva őket az eredeti kontextusból – más értelmet próbál nekik adni. Ez az eljárás nem jelent feltétlenül tudatos hamisítást, akaratlanul is elkövetheti a megbízását „jól”, az elvárásoknak megfelelően teljesítő ügynök. Jánosi valószínűleg a szándékosan „félreíró”, „meggyőződéses profi” ügynök típusához tartozott. 1945 óta, mióta jelentéseket írt az ÁVH-nak (előbb, mint informátor, majd 1948-tól ügynök) elsajátíthatta a jelentésírás fortélyait.¹⁴ Lajosmizse lakosainak dühös elégedetlensége, helyzetük megváltozásához fűzött reményeik és az erről való diskurzus az ő narratívájában rendszerellenes összeesküvésként, cselekvési tervként és háborús propagandaként jelent meg.

Az ügynöki megfigyelés tartalma és iránya, majd ennek jelentéssé formálása sokban múlott az ügynök személyén is. Úgy vélem, hogy az ügynöknek az ügynöki munkához való hozzáállása lehetett az egyik döntő mozzanat, amely meghatározta, hogy milyenek lesznek jelentései. De vajon miként ragadhatjuk meg azt, hogy a jelentés írója hogyan viszonyult az ügynöki szerephez? Logikusnak tűnhet az az állítás, mely szerint fontos meghatározó tényező volt például az ügynök beszervezésének a módja. Feltehetően másként állhatott hozzá az ügynöki munkához a „meggyőződésből” és másként a megszarolt és kényszerből jelentéseket író ügynök. Úgy gondolhatnánk, hogy mivel az utóbbinak nem állt eredetileg szándékában mások kiszolgáltatása az ÁVH-nak, jelentéseiben visszafogottabb, a kompromittáló tényeket, a „valóságot” inkább elhallgatni-elrejtteni igyekvő. A „meggyőződéses” ügynökről (ha létezett egyáltalán ilyen „tisztá” kategória) viszont inkább feltételezzük a feltáró-leleplező szándékot, ami így az ő jelentéseit vonzóbbá teszi a történetíró szemében.

A „Lajos” dossziét létrehozó ügynöki gyakorlat azonban nem igazolja ezt a logikát: a leleplezés-elleplezés fogalmai, úgy tűnik, önmagukban nem elegendők a különböző ügynöki magatartások leírására, és nem hozhatók összefüggésbe a fenti módon a hitelesség kérdésével sem. Egyébként a rendelkezésre álló szövegekből meglehetősen nehéz megállapítani, hogy valaki kényszer-ügynöknek számított-e vagy sem, továbbá az sem kizárt, hogy hosszabb ügynöki tevékenység során megváltozzon valakinek e szerephez való viszonya. Ami biztosan állítható, hogy minden ügynöki jelentés olyan egyedi konstrukció, amelynek sajátos vonásait számos tényező alakíthatta ki. Ezek között ott lehet az ügynök beszervezésének módja, az ügynöki rutin megléte vagy hiánya, a megfigyeltékhez való viszonya és egyéb személyes motiváció. Típusokba sorolásuknál több eredménnyel bíztat egyenkénti elemzésük. Nézzük meg, mit is lehet kezdeni például „Jánosi” ügynök beszámolóival!

A „Lajos” dosszié ügynökjelentései közül Jánosi szövegei tűntek a legalkalmasabbnak arra, hogy segítségükkel bepillantassak az 1950-es évek lajosmizsei lakosainak az életébe, gondolataikba, megismerhessem viselkedésük mozgatórugóit stb. Nemcsak azért, mivel Jánosi hosszabb időn keresztül figyelte meg ugyanazt a néhány embert, ezért a dossziéba „bekerülő” személyek közül a róluk formált kép volt a legkidolgozottabb, hanem azért is, mivel Jánosi jó megfigyelőnek és pontos rögzítőnek látszott. Terjedelmes, apró részletekre is kiterjedő jelentéseiben főként a megfigyelt személyekkel való beszélgetéseiről számolt be, hosszan idézve beszélgetőpartnereinek gondolatait. Igyekezett önmagát a látottakat-hallottakat hitelesen visszaadó, tárgyilagos megfigyelőnek feltüntetni, bár szövegei arról ta-

¹⁴ Jánosi ügynökről részletesebben lásd: Farkas: *Összeesküvés-történet*, 5–76.

núskodnak, hogy a magyarázó-értelmező szerepkör igazából közelebb állhatott alkatához, mint az egyszerű leíró-dokumentáló. Jó példa erre többek között az az eljárása, ahogy „belevajított” a beszélgetőpartnereinek tulajdonított és egyenes idézetként lejegyzett szövegbe. A kommunista rendszer gyors bukásában reménykedő Dobos Károly állítólagos kijelentéseit például így írta le: „Folyó hó elsején kb. 11.20–12.10 h-ig beszélgettem részben az úgynevezett kat. egyházközségi irodában és az úton sétálva az irodától a Deák u. 3. sz. házig Dobos Károllyal [...], aki a következőket mondta: »[...] Nem akarom szolgálni ezt a rendszert, és nem akarom a legkisebb mértékig sem kompromittálni magam. Részt akarok venni a 'felszabadulás' és a 'változás' után az ország felső politikai irányításában. Ezért dolgozom én olyan erősen én itt a faluban a parasztság (kulák) érdekeiért.« ...”¹⁵ A jelentés írója a nagyon precíz hely- és időmegjelöléssel, valamint azzal, hogy Dobos szavait látszólag szó szerint idézte, valószínűleg azt az illúziót igyekezett kelteni, hogy az idézett szöveg az eredetivel azonos. Ugyanakkor Jánosi szükségesnek tartotta azt is, hogy „beleszóljon” Dobos szövegébe, értelmezze, helyreigazítsa annak egyes megfogalmazásait: idézőjelbe tette a „felszabadulás” és a „változás” szavakat, valamint beszúrta (zárójelben) a kulák szót a szövegbe. A javítások hátterében feltehetően Jánosinak azt az igyekezetét kell keresni, hogy tartótisztje felé határozottan jelezze elhatárolódását Dobos gondolataitól és szóhasználatától. Az idézőjellel arra hívta fel a tiszt figyelmét, hogy az ily módon kiemelt szavakat Dobos egészen más értelemben használja, mint ők. Amíg Dobos a „felszabadulás” szó alatt a kommunista rendszer összeomlásának pozitív hatásait értette, addig az ügynök és tartótisztje közti párbeszédben e kifejezéshez egészen más tartalmak kötődtek. A hatalom az ötvenes évek elejére már kisajátította magának ezt a fogalmat egy konkrét történelmi esemény (az 1945. év katonai fejleményei: a német vereség és szovjet bevonulás), valamint az utána meginduló politikai változások (a kommunista hatalom kiépülése) jelölésére. Olyan tabu-szóvá vált, amelyet a hivatalostól eltérő jelentéssel megtölteni nem lehetett.

A „paraszt” szónak a „kulákkal” való helyettesítése szintén a korabeli szóhasználat sajátosságairól árulkodik, a hatalom nyelve és a köznyelv különbségeire enged következtetni. Jánosi e kiigazítással arra utalhatott, hogy szerinte Dobos csupán egy szűk paraszti réteg (a vagyonos parasztság, a hatalom nyelvén: kulákok) érdekeinek szószólója, nem pedig – ahogy önmagát láttatni szeretné – általában a parasztságe. A korszak hivatalos nyelve – amelyet többé-kevésbé az ügynök is átvett – jól tükrözi a korabeli hatalom, az uralkodó ideológia elképzeléseit a társadalomról. Jellegzetes példája ennek a nagyobb birtokkal rendelkező gazdák kizárása a „parasztság” fogalmából, és külön kifejezéssel, az orosz eredetű, pejoratív jelentéssel bíró „kulák” szóval való megnevezésük. E szóhasználat hátterében a paraszti társadalom felső rétegének leválasztására (és tönkretételére) törekvő politika áll. A „paraszt” kifejezést kizárólag a földművelésből élő paraszti népességnek a „kizsákmányoló kulákoktól” „megtisztított” részére használták, és szinte mindig együtt a „dolgozó” jelzővel. A „dolgozó parasztság” általános fogalmán belül is elkülönítettek középparaszti, kisparaszti és szegényparaszti (földbirtokkal nem rendelkező, de mezőgazdasági munkát végző) rétegeket. A kontextustól függött, hogy éppen a „kulákokkal” szembeállított „dolgozó parasztság” egységét kívánták-e hangsúlyozni, vagy inkább a „dolgozó” parasztságot megosztottságát, mondjuk a termelőszövetkezetbe való belépés kérdésében. A téesisítés szempontjai szerint is felosztható volt a „dolgozók” rétege: a téeszbe már belépettek megnevezésére szolgált a „termelőszövetkezeti/szövetkezeti/kollektív parasztság” jelzős szerkezet, míg a többieket a „kivülállók” vagy az „egyéniiek” névvel jelölték.

¹⁵ ÁBTL O-9037/1. 90. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 3.

Dobos a hivatalos nyelvhasználattól eltérően a „paraszttság” alatt a mezőgazdasággal foglalkozó birtokos rétegeket értette (az egyik jelentés szerint például megkülönböztette a „parasztok” és a „cselédemberek” csoportját¹⁶). Másrészt a „paraszttságot” mint egységes csoportot jelenítette meg, nem zárta ki belőle sem a felső, sem az alsó rétegeket. Szövegeiben legtöbbször arról beszél, hogy a „magyar paraszttság” egységesen áll szemben a közös ellenféllel, a kommunista hatalommal. A kulák szót nem használja, amire épp Jánosi kiigazítása a bizonyíték. Dobos a korabeli hivatalos megítélés szerint mint volt konfekcióüzem-tulajdonos „ipari kulák”-nak számított, tehát érthető, hogy önmagát és sorstársait nem nevezte így. Kérdés persze, hogy a Dobosnak tulajdonított szövegekből mennyire lehet általánosító következtetéseket levonni a mindennapi nyelvhasználatra vonatkozóan, de a dosszié más hasonló példái¹⁷ is azt mutatják, hogy az érintettek nem használták önmagukra a kizáró és diszkrimináló „kulák” kifejezést. Ugyanakkor viszont a hatalom nyelvén megszólalók (ez lehetett a hatalom képviselőjében fellépő tanácselnök vagy ÁVH-tartótiszt, de a hatalomnak kérvényt író községi lakos is) csak ezt használták.

Vannak olyan szövegek is a dossziében, amelyeket formailag „kuláknak” tartott személy hozott létre, de szóhasználatának jellegzetes elemei a hivatalos nyelvből származnak. A hatalom nyelvét ezekben az esetekben nem azért használja az egyén, hogy így nyerje meg a hatóság jóindulatát, mint például egy tanácsi állás betöltéséért folyamodó kérvényező esetében ez feltételezhető. Ezt a típusú, a korszakban igen gyakori szöveget a hatalom hozta létre, illetve adott neki „végleges” formát, de az egyén szájába adta mint saját szövegét. Ilyennek foghatjuk fel például Czákó Béla lajosmizsei fogorvos és szőlőbirtokos önéletrajzát és vallomását, amelyek mint az ÁVH Bács-Kiskun megyei osztályán felvett kihallgatási jegyzőkönyv részei kerültek be a dossziéba. A szőlőbirtoka miatt „kulákként” kezelt Czákó (akit többek között azzal vádoltak, hogy miután lányát „származása” miatt nem vették fel a kecskeméti gimnáziumba, „kulák-voltát” elhallgatva egy budapesti iskolába íratta be őt) önéletrajzát így kezdi: „Kulák családból származom ...”¹⁸ A megfogalmazás valószínűleg nem a kihallgatott személy sajátja, ő családja megnevezésére nemigen használhatta ezt a kifejezést. A Czákó nevében beszélő (illetve a Czákó eredeti szövegét átíró) hivatalos személy jelenlétéről árulkodnak a Jánosi jelentéséből már ismerős idézőjeles kiigazítások is: „1950 tavaszán földem egy részét fölajánlottam az államnak, és hogy igazolni tudjam azt, hogy földbirtokomat »kényszerítő eszközök« hatása alatt ajánlottam fel, lakásomon [...] Szőnyi László volt rendőr segítségével egy jegyzőkönyvet írtam.” „Múltbeli magatartásom és beállítottságom folytán egy Angol vagy Francia [sic!] úgynevezett »demokráciának« vagyok a híve.”

Miről szólnak tehát és mire használhatók az ügynökjelentések? Elsősorban az ÁVH, az ügynöki rendszer működéséről, valamint arról, hogy a hatalom hogyan próbálja uralni a társadalmat, milyennek látja és milyennek akarja láttatni azt. Sok mindent elárulnak arról is – hiszen írott forrásokról van szó –, hogy a nyelv hogyan válik a hatalom eszközévé, továbbá milyen különbségek vannak a hivatalos vagy propagandanyelv és a mindennapi nyelvhasználat között. Ugyanakkor szólnak társadalomtörténeti szempontból nagyobb jelentőséggel bíró témákról is, ezek azonban többnyire rejtve, nyomokban vannak jelen, kibontásukhoz a szövegek alapos elemzésére épülő forráskritikára van szükség.

¹⁶ „Ide csak egy ejtőernyős kellene, akinél fegyver van és itt Lajosmizsén, de az országban is mindenütt a paraszttság, de a cselédemberek is mellénk állnak.” ÁBTL O-9037/1. 124. Fűzfa ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

¹⁷ Nagy Katalin „kuláklány” szövegeiből is ezt e következtetést lehet levonni.

¹⁸ ÁBTL O-9037/1. 195. Czákó Béla gyanúsított jegyzőkönyve, 1951. dec. 6.

A „Lajos”dosszié jelentéseiben például számos helyen bukkanni rá korabeli „életstratégiák”, „túlélési technikák” nyomaira. Hogyan látják az emberek (az egyes emberek) azt a történelmi szituációt, amelybe belekerültek, és milyen elképzeléseik vannak arról, hogy mi a helyes, célravezető magatartás? A leginkább szemmel tartott személy, Dobos Károly ilyen irányú nézeteiről például egészen árnyalt kép rakható össze a jelentések „dekódolása” után. A volt konfekcióüzem-tulajdonosnak a jelenről és a jövőről alkotott elképzelései azon a biztos meggyőződésén alapultak, hogy a Rákosi-rendszer hamarosan megbukik. Az általa követett és a másoknak is ajánlott viselkedési minta nem hosszú távra, hanem csupán „a még hátralevő” rövid időre szól.¹⁹ Mivel önmagát a község valamiféle szellemi vezetőjének, erkölcsi irányadójának tekintette (ő volt a katolikus egyházközség világi elnöke) szívesen beszélt arról – többek között a hozzá közelállónak vélt Jánosinak –, hogy szerinte hogyan lehet átvészelni ezt az időszakot. Útmutatásai közül valók a következők: Maradj „tisztá”! Tartsd távol magad a kommunista hatalomtól, ne működj együtt velük, ne kötelezd el magad nekik!²⁰ Állj ellent a gonosznak, de kerüld a felesleges áldozathozatalt! Önmagadtól ne ajánld fel földedet az államnak²¹, viszont inkább tegyél eleget a beszolgáltatásnak, minthogy börtönbe kerülj! Inkább magadat mentsd, mint vagyonodat!²²

Egy másik, a dosszié szövegeiből kibontható téma az ún. „tapasztalati háttér” kérdése. Melyek azok a múltban szerzett történelmi tapasztalatok, amelyek befolyásolhatták az emberek későbbi magatartását, döntéseit, elgondolásait, amelyek mintát adhattak a körülötük lévő világ történéseinek megértéséhez. A lajosmizsei megfigyelteket mindenekelőtt az előző, 1919-es kommün alatt szerzett és az utódokra is átörököített tapasztalataik segítették saját koruk kommunista uralmának értelmezésében. A Rákosi-rendszer közeli összeomlá-

¹⁹ Jánosi jelenti Dobos Károlyról: „Elmondta [...] a helyi kulákok »bajáról« beszélgetve, »a tanácsban és a rendőrségen lévő csöcselék által állandóan piszkált gazdák (kulákok) egy része már egészen megrémült és elkeseredett. Öngyilkosságon, szökésen gondolkodott. De sikerült elérni, hogy hozzájuk jön legtöbb tanácsért. Hála Istennek, sikerült őket megnyugtatom és rábírní, hogy ha csak tudnak, tegyenek eleget a 'csöcselék' kívánságának, és bírják ki még a hátralevő időt.«” ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

²⁰ Jánosinak többször is javasolja, hogy ne kötelezze el magát a rendszer mellett: „Eltávozásom előtt az előszobában [...] arra figyelmeztetett, hogy nagyon vigyázzak munkahelyemen, nehogy akarva-akaratlanul politikai jellegű munkát végezzek, mert minden rossz színben tűnik majd fel a 'váltás' után, és nehezen lehet megmagyarázni. Inkább legyen néhány száz forinttal kevesebb fizetésem, de ne engedjem magam befolyásolni. Maradjak csöndben jelenlegi munkahelyemen.” ÁBTL O-9037/1. 239. Jánosi ügynök jelentése, 1952. febr. 29.

²¹ Dobos Károly a következőket mondja Jánosi egyik jelentése szerint: „Ruber János (Felsőlajospuszta) volt nálam a napokban és panaszkodott, hogy 18.000 ft adója volt. Felajánlotta földjének egy részét, azt hitte, hogy elengedik az adóját, de csak 6000 ft-ot számoltak neki le. Megmondtam neki, hogy hülye volt, mert ezzel nem ért el semmit, és hogy több földet ne ajánljon önként, inkább várja meg, hogy elvegyék tőle, ha akarják, mert akkor majd annak idején a fejéhez vágthatják, hogy önként ajánlotta fel, és nem elvették tőle.” ÁBTL O-9037/1. 103. Jánosi ügynök jelentése, 1951. febr. 12.

²² „Elmondta Dobos Károly a továbbiakban, hogy állandóan figyelmezteti és felhívja a község módosabb parasztjait (kulákjait), hogy a még hátralevő rövid időben, amíg a kommunisták uralma még tart, tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy le ne tartóztassák őket, mert most a legfontosabb az, hogy mindenki itthon érje meg a felszabadulást, mert akit elvisznek, annak az élete már nincs biztosítva. Ne kerüljön szembe sem adó, sem beszolgáltatás vonalon, sem egyéb vonalon a hivatalos szervekkel. Ma úgysem lehet sem pénzben, sem egyébben vagyont gyűjteni, ma egy a fontos, hogy mindenki szabadon érje meg a változást. Legtöbben hallgatnak is rám, de sajnos vannak néhányan, akik nem értik meg és becsukják magukat, és nem látják be, hogy akkor odavész vagyunk és szabadságuk is.” ÁBTL O-9037/1. 207. Jánosi ügynök jelentése, 1952. jan. 16.

sában való bizakodásuk hátterében is valószínűleg a rövid életű kommun gyors bukásából levont következtetések állhattak. Az 1919 utáni felelősségre vonás szolgálhatott mintaként ahhoz az elképzelésükhöz is, hogy szigorú büntetés jár a bűnként felfogott kommunista szerepvállalásért. A 1945 utáni igazoltatási eljárások, népbírói ítéletek friss emlékei is a számonkérés elkerülhetetlenségét²³ erősítették a korszak átélőiben.

Az ügynökjelentések számtalan utalást tartalmaznak a korabeli falusi társadalom megosztottságára, az egyének és csoportok közötti konfliktusok természetére, de ugyanakkor összefogásuk, együttműködésük módozataira vonatkozóan is. Mivel az ügynök feladata alapvetően az volt, hogy feltárja a községi lakosoknak a hatalomhoz, az uralkodó eszméhez való viszonyát, elsősorban arról lehet adatokat találni, hogy a „hatalom” birtoklása hogyan osztotta meg a község lakosságát. Az ötvenes évek hivatalos ideológiája szerint – amelyet a jelentések hivatalos nyelve tükröz – a falusi társadalmat a tulajdonviszonyok két, egymással kérlelhetetlen harcot folytató csoportra választották szét: az egyik oldalon a szegényparaszttság állt, akit a rendszer feltétlen hívének, a fő hatalmat birtokló munkásosztály szövetségesének tartottak, míg a másik oldalon a rendszer falusi ellenségeinek tekintett nagygazdák, a „kulákok”. A közép-paraszttság politikai állásfoglalás tekintetében e két réteg között „ingadozott”. A napjainkban általánosnak mondható vélekedés (a közfelfogás és a történetírói szemlélet egyaránt) lényegében szintén egyetlen frontvonal mentén képzei el, illetve írja le a Rákosi korszak falusi társadalmát, csak éppen másokat állít a hadszíntér egyik és másik oldalára. E szerint az elképzelés szerint a társadalmat megosztó legélesebb törésvonal egyrészt a hatalom helyi képviselői (tanácselnök, párttitkár, gépállomás-vezető, politikai helyettes, tévész-elnök, állami gazdaság igazgatója, iskolaigazgató, a nőszövetség (MNDSZ) titkára és az apparátus stb.), illetve a hatalomhoz szorosabban kötődők köre, másrészt a nekik kiszolgáltatott helyi lakosok között húzódott. Ez a felfogás lényegében a községi hatalom képviselőit úgy tekinti mint a helyi társadalom felett álló, attól elkülönülő hatalmi elitet.

A lajostizsei dosszié szövegeinek elemzése azt mutatja, hogy a helyi hatalmasok és a lakosság közötti választóvonal nem volt olyan áthatolhatatlan, mint ahogyan ez a Rákosi korszak militáns szóhasználatából átvett frontvonal kifejezés alapján feltételezhető. Viszonyukat nemcsak a szembenállás határozta meg, más jellegű kapcsolatok és érdekkötések is léteztek köztük, amelyeknek az együttműködés és a szolidaritás is része volt. A hivatalos narratívának a „tanácsba befurakodott osztályidegen kulákjai” vagy „megvesztegethető kulák-barát árulói” nagy valószínűséggel ennek az összejátszásnak a nyomait jelzik.²⁴

A dosszié szövegein alapuló mikroszintű vizsgálat hozzásegíthet ahhoz is, hogy árnyaltabb és valódibb képet alkothassunk helyi hatalomról és községi társadalomról. A helyi hatalom korántsem volt olyan önmagában álló, tagolatlan egész, mint ahogy ezt a sztereotípiák sugallják. Egyrészt a községi pártszervezet rettegett titkára vagy a községi tanács féltelmetes elnöke egy erősen hierarchizált hatalmi szervezet legalján helyezkedett el, mozgásszabadsága erősen korlátozott volt, többnyire felettesei (a járási, a megyei és a fő-fő ha-

²³ Az adóbehajtó szerepében megjelenő ügynökhöz a következő kéréssel fordult Dobos Károly „Ő rögtön arra kért, hogy van neki egy 25 000 ft-os tartozása, amire törleszt kért, és hogy intézzem el valahogy addig, hogy ne kerüljön behajtás alá – hálás lesz nekem érte, s ha majd egyszer felelősségre vonnak a kommunistáknak tett ilyen munkákért, igazolni fog és ez is jó pont lesz.” [Kiemelés a szerzőtől] ÁBT L O-9037/1. 126. Füzfa ügynök jelentése, 1951. ápr. 26.

²⁴ „Malek Béláné a kulákok és a klérus beépített embereként dolgozott a Tanácsnál. A tanácsnál tárgyalt vagy folyamatban levő munkákról azonnal értesítette a kulákokat, akik különböző rémhír terjesztésére használták fel az adatokat.” ÁBT L O-9037/1. 87. Följegyzés a lajostizsei 3 névtelen levél kivizsgálásának eredményeiről, 1951. jan. 26.

talmások) döntéseit hajtotta végre. Másrészt számos községi vezető szorosan kötődött a helyi társadalomhoz is, annak ellenére, hogy a korszak kedvelt uralmi technikája szerint a főbb vezető pozíciókba igyekeztek külső embereket helyezni, és gyakran cseréltették őket. Az „uraltakhoz” fűzhatték rokon, baráti, szomszédsági és egyéb érdekkapcsolatokat. A hatalom konkrét embere tehát már közel sem látszik olyan társadalom felett lebegő démoni figurának, mint ahogy arra a helyi hatalomról festett általános kép alapján következtetni lehet.

A vizsgált anyagból az is kiderül számomra, hogy a hatalom jellege és hatóköre igazából „használat közben” válik láthatóvá, a történetíró ezért konkrét szituációk elemzése során juthat közelebb megértésükhöz. Ezek segítségével döntheti el, hogy mikor, kinek, milyen befolyása volt az emberek életére. Csupán a hatalom eszközének tekinthető mezőörnek (aki ellenőrizte, hogy például megfelelő időben és az előírt területen vetett-e a gazda őszi búzát) vagy az adóbehajtással megbízott községi tanácsi dolgozónak (aki eldönthette, hogy elengedik-e a gazda adóhátralékát vagy sem), illetve a feketevágást legalizáló állatorvosnak adott esetben nagyobb hatalma lehetett egyes emberek felett, mint a hatalmat megtestesítő párttitkárnak vagy tanácselnöknek.

Az elmondottakból az is látszik, hogy az „uraltak” sem tekinthetők teljesen védtelennek a hatalmat gyakorlókkal szemben, különböző elrejtési, ellenállási, kijátszási technikáikkal próbálták meg érdekeiket több-kevesebb eredménnyel képviselni (termények elrejtése, illegális földhasználat, földbirtok átíratása). Másrészt a hatalomhoz való viszonyukat sem jellegzetesen a demonstratív ellenállás, hanem inkább a „háttérben maradni és átvészelni” magatartása határozta meg.

Büntetőpererek iratai – a kihallgatási jegyzőkönyv

A másik nagy iratcsoport, amelynek történeti, társadalomtörténeti forrásként való felhasználhatóságáról írni szeretnék, az ötvenes évek elején keletkezett perek anyaga. A korabeli igazságszolgáltatásról és a koncepciók perekről való ismereteimből kiindulva kezdetben nem sok reményt fűztem ahhoz, hogy a korszak bíraskodási gyakorlatán és a társadalom kiszolgáltatottságán túl sok egyéb megtudható belőlük. Mégis megkerülhetetlennek tartottam ennek a korszakban tömegesen keletkezett iratanyagnak a vizsgálatát, legalább néhány pertípus erejéig.

Eredeti szándékaim szerint azoknak a lajosmizsei lakosoknak a peranyagát próbáltam felkutatni, akikről a „Lajos” dosszié ügynökjelentései és más iratai azt állították, hogy éppen börtönben ülnek, vagy korábban folyt ellenük büntetőeljárás. Ilyen információk elég gyakoriak voltak, mivel az a tény, hogy valaki szembekerült a törvénnyel, rögtön felkeltette az ÁVH figyelmét, és az illetőt automatikusan kapcsolatba hozták az „összeesküvőkkel”. A Bács-Kiskun Megyei Levéltárban őrzött, a megyei bíróságon tárgyalta büntetőpererek anyagát kezdtem el vizsgálni. Mivel sem a keresett személyekre, sem más lajosmizsei lakosra vonatkozóan nem találtam elég anyagot (a bíróságon tárgyalta perekhez készült mutatók nem tartalmazzák a vádlott lakóhelyét), végül személytől és településtől függetlenül olyan peranyagokat kerestem, amelyek egyrészt különböző bűnügyekben keletkeztek 1950 és 1956 között (téves elleni izgatás, közellátás elleni bűncselekmény, árdrágítás, összeesküvés stb.), másrészt a nyomozati és a bírósági eljárás teljes anyagát tartalmazzák.

A peranyagban található szövegek egymásból építkező konstrukciók, amelyek ugyanarról az eseményről beszélnek el történeteket. A gyanúsítottaknak és a tanúknak a kihallgató rendőrtiszt vagy az ügyész előtt szóban elmondott vallomásai tekinthetők az esetről létrehozott első elbeszéléseknek. Ezekhez képest a róluk készült jegyzőkönyv már csak má-

sodlagos konstrukció, hiszen nem azonos az elmondottakkal, hanem annak csupán jegyzőkönyv-szöveggé alakított változata. A jegyzőkönyv készítője a hallottakat nem szósz szerint írta le (bár az egyes szám első személyű előadásmód erre utal), csupán a „szükséges részletezéssel”²⁵ az elhangzottak „lényegét” foglalta írásba. A jegyzőkönyvet aláíró személy is csak azt ismeri el, hogy a leírt szöveg az elhangzottakkal összhangban van, de nem ugyanaz vele: „... a jegyzőkönyv vallomásom helyesen tartalmazza, melyet minden kényszer nélkül tettem meg és ezt felolvasás után helybenhagyólag aláírom ...”²⁶ A kettő közötti különbségre mutat rá a büntető perrendtartásnak az a kitétele is, amely a gyanúsított számára megengedi, hogy vallomását „saját kezűleg” is leírja.²⁷

A nyomozati szakasz végén elkészített vádirat az eseményt bűnügyként elbeszélő konstrukció következő szintje: az ügyész a gyanúsítottak és a tanúk kihallgatása során készült jegyzőkönyvek felhasználásával létrehoz egy olyan történetet, amely beilleszthető a büntetőtörvénykönyv által kínált valamelyik értelmezési sémába. A tárgyaláson készült jegyzőkönyv-szöveg szintén többszörös alkotás, amelyben az eddigi szerzőkön (a gyanúsítottakon, a tanúkon, az ügyészen és a jegyzőkönyv készítőjén) kívül részt vett még a bíró és a vádlottnak/vádlottaknak tanácsot adó ügyvéd is. Az ítéletet, melynek nagy részét egyedül a büntető hatalom konstruálta, összefüggő, kerek és már csak egyféleképpen értelmezhető történetként jeleníti meg az eddig több nézőpontból elmesélt résztörténeteket.²⁸

A következőkben csak a nyomozás során készített kihallgatási jegyzőkönyvek forrásértékével kívánok foglalkozni, mivel úgy gondolom, hogy ezek állnak legközelebb a nyomozó-büntető hatalom előtt megszólaló egyének eredeti elbeszéléséhez. Rekonstruálható-e a kihallgatási jegyzőkönyvben leírt vallomásból a kihallgató tiszt előtt elmondott szöveg, vagyis az a történet, amelyet a gyanúsított önmaga védelmére először megfogalmazott? Az általam vizsgált pereknél valószínűleg nagy vonalakban igen, mivel egyik sem volt olyan „kirakat-per”, ahol feltételezhető a nyomozó hatóságok nagyobb mértékű manipulációja.

A jegyzőkönyv a kihallgatott személy vallomását folyamatos szöveggé írja le. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kihallgatás során a gyanúsított és a tanú által elmondottak a kihallgató tiszt kérdéseire adott válaszok. A jegyzőkönyvben a kérdések külön nem jelennek meg, a válaszokat pedig összefüggő szöveggé szerkesztette a jegyzőkönyv írója.²⁹ A vallomás kialakításában tehát a kérdezőnek is fontos szerepe volt. Kérdései nyomán az őt érdeklő témák is részei lettek a vallomásnak, olyanok is, amelyekre a kihallgatott személy önmagától nem tért volna ki. Ezenkívül a kérdező szemléletmódjából és szóhasználatából is sok minden átkerülhetett a válaszokba.

²⁵ 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról, Budapest, 1951. 19. „96.§ (1) A terhelt vallomását első személyben és a szükséges részletezéssel kell jegyzőkönyvbe venni.”

²⁶ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (a továbbiakban: BKMÖL) XXV.30. (Megyei Bíróság iratai) 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

²⁷ 1951. évi III. törvény a büntető perrendtartásról, Budapest, 1951. 19. „96. § (2) A terheltnek kérelmére meg lehet engedni, hogy vallomását saját kezűleg is leírja; a leírt vallomást a jegyzőkönyvhöz kell csatolni.”

²⁸ A periratok között más szövegeket is találhatunk: az ügyvéd által készített fellebbezést, a gyanúsított munkahelyéről, illetve különböző szervezetektől, egyesületektől származó igazolást, kegyelmi kérvényt.

²⁹ A megfogalmazásból olykor következtetni lehet a kérdések és válaszok egymásutánjár. Például az „előadni kívánom még” kezdetű mondatlál általában az újabb kérdésekre adott válaszokat szokták hozzákácsolni a korábban mondottakhoz.

A következő példán keresztül azt próbálom meg bemutatni, hogy egy kihallgatási jegyzőkönyv szövege mit árulhat el szerzőjéről, s az elmesélt történetekben milyen „valódi” események nyomaira lehet rábukkanni.

Kovács József fülöpházai lakost, akit azzal gyanúsítottak, hogy mint cséplési ellenőr hagyta magát a cséplető gazdák által megvesztegetni, először 1952. augusztus 15-én Kerekegyházán a járási rendőrkapitányságon hallgatták ki, majd 5 nappal később a kecskeméti államügyészségen is. A kihallgatásokról készült jegyzőkönyvek lényegében hasonló módon beszélik el a történeteket. Mindkettő arról szól, hogy az egyik magáncséplőgép mellé ellenőrnek beosztott Kovácsot hogyan vették rá a cséplető gazdák arra, hogy – anyagi ellenszolgáltatás fejében – kevesebb terményt vegyen nyilvántartásba. (A gazdálkodók többek között ezzel a technikával rejtették el terményük egy részét a hatóságok előtt.³⁰) Mindkét jegyzőkönyvben megegyezik az érintett személyek köre (6 fő), a „láthatatlanná tett” gabona mennyisége, az ellenőrnek fizetett pénzösszeg nagysága, valamint a cséplési ellenőr tettét indokló érvelés. Ennek alapmotívuma az volt, hogy az ellenőr csupán a gazdák hosszas könyörgésének engedett, illetve erőszakos zaklatásuknak nem tudott ellenállni.

A rendőrkapitányságon: „Babosné több esetben megkörtöközött, hogy nem-e lehetne elérni egy kis gabonát, én megfizetek érte. Majd kijelentette azt, hogy ad egy zsák rozs elírásáért 30 forintot. Én még mindig tiltakoztam. Majd mégis addig erőszakolt, hogy belementem ebbe a dologba [...]”

Kalló György szintén zaklatott, hogy nem-e lehetne elérni, mert sírt ott, hogy nem marad vetőmagja. Én megsajnáltam, illetve nem is őtet sajnáltam, csak nem tudtam tőle szabadulni és [...] a sok sírásra megtettem, hogy elírtam a másfél zsákkal. Előre nem egyeztünk meg, hogy mit fizessen, hanem amikor a cséplést megkezdtük, mindjárt megkérdezte, hogy mennyit fizessen. Én azt feleltem, hogy én nem szabom meg, adjon, amennyit akar. Erre Kalló György a kezembe nyomott 70 forintot. [...]”

Farkas Imréné kért, hogy nincs a leányának és a vejének fejadagja, csináljak valamit, megfizet érte. Én tiltakoztam, de addig környöközött, hogy nem tudtam tőle szabadulni, és így két zsákkal nem írtam be sem a mázsakönyvbe, sem az eredménynaplóba.”³¹

Az államügyész előtt: „A cséplés megkezdése után kb. 2 héttel Szirtes László kuláknál cséplőtünk. Ekkor Szirtes odajött hozzám, és megkért arra, hogy ne írjak be az eredménylapra pár zsák rozsot. Én először nem akartam, de aztán ráálltam. A kulák pénzt is ígért, ill. megegyeztünk abban, hogy 1 (javítva ceruzával 2 – 140–160 kg) rozsot nem írok be, és ezért kapok 25 (javítva ceruzával 40) Ft-ot. [...]”

Eztán Kalló György tanyájára mentünk, ez szintén kulák volt. Kalló ugyanúgy mint Szirtes kért, ne írjak be gabonát. Erre is ráálltam, és így kb. 110 kg gabonát (rozsot) nem írtam be, ezért kaptam 70 Ft-ot tőle [...]”

Farkaséktól Babos Sándor kulákékhöz mentünk. Ott Babos Sándorné kezdett kérni, s én az ő kérésének is engedtem, mondtam, hogy 5 zsákkal nem írok be”³²

Három, nem túl jelentősnek látszó eltérés van a szövegek között. Az egyik az előadott történet megszerkesztésével, a másik kettő az írójának szóhasználatával kapcsolatos. Amíg

³⁰ A beszolgáltatási előírásokat nem teljesítő gazdákhoz a cséplési eredménylapra hivatkozva mentek ki az elszámoltató tanácsai dolgozók, hogy megkeressék a kimutatásban szereplő, de be nem szolgáltatott terményt.

³¹ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

³² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

a rendőrkapitányságon tett vallomásában Kovács úgy adja elő a történetet, hogy az ügyben érintett gazdák felsorolása semmiféle látható logikát nem követ,³³ a későbbi verzióban, az államügyészségen a gazdákkal való találkozást az eredeti időrend szerint sorolja fel. A cséplőgép egyik szérúról a másikra történő mozgását követi a történet elbeszélésének a rendje („A cséplés megkezdése után kb. 2 héttel Szirtes László kuláknál csépeztünk [...] Eztán Kalló György tanyájára mentünk, [...] Kallóék után Farkasékhoz ment a gép [...] Farkaséktól Babos Sándor kulákékhöz mentünk [...] Végül Molnár Istvánnál csépeztünk.”³⁴)

A történet elmondásának ez a módja a korábbinál tudatosabb szerkesztő jelenlétére utal. Ez lehetett maga a vallomástevő személy is, akinek a két kihallgatás közti öt napban volt ideje elgondolkodni a történeten és történetté formálásuk módozatain. De a kihallgató államügyész is kérhette a gyanúsítottat, hogy így, az eredeti időrendet követve tegye meg vallomását.

A másik két eltérés a szóhasználattal függ össze. A járási rendőrkapitányságon előadott vallomásban a cséplési ellenőr tettének megnevezésére az „elírás”, „elírni” szavakat használja az elbeszélő: „... a sok sírásra megtettem, hogy elírtam a másfél zsákkal”, „Babosné több esetben megkörnyéközött, hogy nem-e lehetne elírni egy kis gabonát ...” A szöveg alapján egyértelműnek tűnik, hogy a megtévesztés e módjának megjelölésére szolgáló eufemisztikus-tréfálkozó³⁵ kifejezést a környéken általánosan ismerték és használták. Miért nem szerepel akkor a második vallomás szövegében? Az ügyészségen felvett jegyzőkönyv ugyanis a cséplési ellenőr tettét következetesen a hivatalosabb hangzású „nem ír be gabonát” kifejezéssel jelöli. Vajon Kovács szóhasználatja változott volna meg? Inkább a jegyzőkönyvíró szövegalkító hatását érzem a szócsera mögött, aki úgy vélhette, hogy a Kovács által használt szó nem adja vissza pontosan a történeteket, és főleg nem illik bele egy hivatalos iratba.

Az ügyészségen keletkezett szöveg egyéb jellegzetességei is megerősítik azt a feltételezést, hogy az itteni jegyzőkönyvíró jobban átformálta az eredetileg elhangzott vallomás szövegét, észrevehetőbb nyomokat hagyott maga után, mint a járási rendőrkapitányságon dolgozó, vagyis az első jegyzőkönyv többet megőrzött a Kovács által elmondottakból, mint a második. Az elsőként rögzített vallomásszöveg közel áll az élőbeszédhez, szófordulatai vélhetően a helyi szóhasználatot tükrözik (pl. megkörnyéközött), gyakoriak benne a nyelvhelyességi hibák (pl. nem-e lehetne). Ezenkívül a beszédmód meghatározó eleme a védekezés (mentegetőzés, kifogások keresése), ami a beszélő személyes érintettségét jelezheti. A második vallomás-szöveg tömörebb, tárgyilagosabb: olyan szerzőre utal, aki csupán a lényegyet rögzíti, a „tényeket” írja le. Szóhasználatja inkább a hivatalos nyelvhez közelít.

Még egy számomra sokatmondó, alapvetően szemléletbeli különbségre utaló eltérés fedezhető fel a két jegyzőkönyv között: a kirekesztő, pejoratív tartalmú „kulák” fogalom használata, illetve hiánya. Amíg az első, Kovács József eredeti vallomásához közelebb álló-

³³ „Továbbá elmondom, hogy Szirtes Lászlónál egy zsákkal elírtam [...] Továbbá elmondom, hogy Kovalics Lászlónál szintén elírtam 2 zsák rozsot [...] Több esetre nem emlékszem, mást az ügyre vonatkozólag elmondani nem tudok.” Valószínűleg a kihallgató tiszt kérdéseire adott válaszokat próbálta meg összefüggő szöveggé szerkeszteni a jegyzőkönyvíró a „továbbá elmondom ...” mondatokkal. BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953. Benne: 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Fülöpháza, 1952. aug. 15.

³⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953. Benne: 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

³⁵ A „tudatos félrevezetés” megnevezésére a „véletlenül hibásan írni” jelentésű szót használják. A szó mögötti játék lényege: úgy tenni (azt mondani), mintha az ellenőr csupán véletlenül írt volna be kevesebb zsák gabonát a nyilvántartásba.

nak tartott jegyzőkönyvben csupán egyetlen egyszer jelenik meg a „kulák” szó, addig a második szöveg írója következetesen „kulákként” mutatja be az ügyben érintett gazdákat. („Szirtes László kuláknál csépeztünk”, „özv. Farkasné kulákasszony kezdett kérni ...”, „meg-egyeztem a kulákkal ...”) Vajon a vallomástevő vagy a jegyzőkönyvíró tartotta fontosnak ezt a kis „ideológiai fazonírozást”?

Az ügyészségen dolgozó – tegyük fel, hogy a hivatalos iratok szerkesztésében jártas – jegyzőkönyvvezetőről elképzelhető, hogy nemcsak a vallomás stílusán „javíthatott”, hanem ideológiailag is helyesen kívánta leírni az elhangzottakat: a nagyobb birtokkal³⁶ rendelkező gazdák megnevezésére pedig az uralkodó eszméket tükröző hivatalos nyelvben a megbélyegző „kulák” kifejezést használták. (A társadalmi helyzet jelölése másoknál, így a cséplési ellenőr esetében sem volt elhagyható: „Előadom, hogy szegényparaszt szülők gyermeke vagyok.”³⁷)

Természetesen nem zárható ki az sem – sőt a korszak „osztályharcos igazságszolgáltatásának” ismeretében igen valószínűnek tűnik –, hogy nem csupán a jegyzőkönyvíró kis kiigazításairól van szó, hanem a nyomozó hatóságok tudatos elképzelése áll a háttérben, akik Kovács József ügyét a „falusi osztályellenség”, a „kulákok” elleni politikai harc céljaira kívánták felhasználni. (Az ítélet, a „kulák” gazdák súlyos büntetése mindenestre erre enged következtetni.³⁸) Hogyan tudták befolyásolni ebben az esetben Kovács József vallomását? Talán az ügyész fogalmazta meg úgy a kérdéseit, hogy a válasz már ne csupán a konkrét személyről, hanem a „kulákról” is szóljon. Esetleg – jegyzőkönyvön kívül – „felvilágosították” a „szegényparaszt származású” cséplési ellenőrt, hogy bár ő az elsődleges gyanúsított, a fő csapást mégis a közös ellenségre, a nagygazdákra kell mérni, és saját érdekében jobban teszi, ha például Szirtes Lászlóra nem úgy tekint, mint régi ismerősére,³⁹ apja-nagypapa korú gazdára, hanem vallomásában ellenfélként mutatja be.

Vagy inkább arról lehetett szó, hogy a húsz éves Kovács József, aki egyébként a fülöp-házai DISZ-szervezet titkára volt, rájött arra, hogyan tudja az adott politikai viszonyok között a társadalmi helyzetéből fakadó helyzeti előnyét védelme érdekében kihasználni. Kovács a rendőrségen tett kihallgatásán még úgy mondta el a „gabona-elírások” történetét, hogy védekezését saját maga emberi gyöngeségére és mások erőszakosságára, rámenősségére építette. Az ügyészségen viszont – amennyiben feltételezésünk igaz – ezek mellé ne-

³⁶ Kuláknak számított a 25 kat. holdnál vagy 250 tiszta aranykorona jövedelemnél nagyobb értékű föld birtokosa. A szőlőt és gyümölcsöst ötszörös szorzóval kellett számolni.

³⁷ BKMÖL.XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

³⁸ BKMÖL.XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Jegyzőkönyv a kecskeméti megyei bíróságon az ügyben 1952. aug. 21-én megtartott tárgyalásról, ítélet. Kovácsot „közhivatali kötelességszegéssel elkövetett közellátás érdekét veszélyeztető büntett és vesztegetés” címén 2 év 6 hónap börtönre és 500 Ft vagyonelkobzásra ítélték, valamint a közügyektől 5 évre eltiltották.

A gazdákat „kötelességszegésre való felbujtás és megvesztegetés” címén ítélték el. Büntetésük: Babos Sándor: 4 évi börtön 1000 Ft vagyonrész elkobzás, közügyektől 5 évre eltiltják. Babos Sándorné: 1 év és 6 hónap börtön, 1000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Farkasné: 2 év börtön, 3000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Szél János: 2 és fél év börtön, 3000 Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Kalló György: 2 év börtön, 2000Ft vagyonrész elkobzás, és a közügyektől 3 évre eltiltják. Kovalics László: 2 év börtön, 2000Ft vagyonrész elkobzás és a közügyektől 3 évre eltiltják.

³⁹ „Kovácsot már régebbi idők óta ismerem, mert mezőőr volt azon a részen, ahol az én tanyám van.” BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

hézagyúként bevetette az ideológia fegyverét: az érintett gazdákat a hivatalos beszédmódot követve már „kulákként” jelenítette meg. A szó és az általa felidézett képzetek pedig új jelentésárnyalatot kölcsönöztek a történetnek: a cséplés helyszíne, a szerű hadszíntérre vált, ahol a gazdák ellenségként álltak szemben a fiatal, tapasztalatlan, könnyen megfélemezhető szegényparaszt cséplési ellenőrrel.

A községi DISZ-szervezet tagjai is úgy látták, hogy Kovácsnak akkor van a legnagyobb esélye arra, hogy aránylag kis veszteséggel megússza az ügyet, ha történetét a falusi osztályharcról szóló „nagy” történet keretén belül beszéli el. Olyan érveket próbáltak meg belesúriteni a DISZ-titkár büntetésének enyhítését kérő levelükbe, amelyek véleményük szerint azt bizonyítják, hogy Kovács a „nagy harcban” a „jó oldalon” áll (tagja a DISZ-nek, sőt a községi szervezet titkára, az MDP irányvonalát követi, aktívan részt vesz a kommunista propaganda terjesztésében). A levél stílusa jó példája annak, amikor az egyén – a nagyobb hatás reményében – a hivatallal, a hatalommal való érintkezésben a címzett nyelvén fogalmazza meg mondanivalóját. A fülöpházai DISZ-tagok (38 fő) – illetve közülük valószínűleg a legjobb íráskészséggel rendelkező személy – a korabeli propagandanyelv leghatásosabbnak ítélt kifejezéseiből, szófordulataiból alkották meg levelüket, olykor belebelebonyolódva nyelvileg helyes mondattá történő összeszerkesztésükbe.

Részlet a levélből az eredeti helyesírás meghagyásával: „... Kovács József 1952 év augusztus hó cséplés során mint cséplési ellenőr a cséplés során kulák befolyás alá jutott. Sajnálatunkat fejezzük ki iránta mint fiatal 20 éves társunk iránt. Mint jó munkát végző és haladó képes ifit 1 éve Disz titkárrá választottuk. Ezért a megtiszteltetésért ő híven Pártunk és ifjúságunk útmutatását vitte előre. Mert nép nevelés, kultur munka, tojás, termény tszes toborzásban béke kölcsön jegyzésben derekasan kivette részét. Ezért mint jó megbízható elvtársat a helyi Tanács cséplési ellenőrnek jelölte ki. De a fekete reakcióba öltözött klerikális reakció és a lappangó piszkos suttogó kulákok megvesztegették és ő mint fiatal 20 éves ifi nem volt annak tudatában, hogy pártunk milyen keményen lesújt az ilyen spekuláns kulák szabotálókra. És ezért kérnénk valamennyien az ítélő bizottságot, hogy enyhítsenek a büntetésén. És mi ígérjük az elvtársaknak, hogy mi keményebben és elszántabban fogunk lesújtani a spekuláns kulák bandára. És majd ő is visszatér a helyes útra, ahol mi haladunk a Lenini–Sztálini Komszomol útmutatásával a Kommunizmus felé...”⁴⁰

Mit mondtak a történetekről a szintén gyanúsítottként kihallgatott gazdák? A beszédhelyzetből következően az ő vallomásukat is alapvetően a védekezés határozta meg. A gazdák előbb-utóbb⁴¹ valamennyien elismerték, hogy valóban került hozzájuk a cséplés során olyan gabona, amit nem vettek nyilvántartásba, tehát szabadon rendelkezhetek vele. Azonban Kovácssal ellentétben azt állították, hogy a „gabona-elírás” ötlete nem tőlük, hanem a cséplési ellenőrtől származott, ők csak elfogadták az ajánlatot. Önmaguk védelméért Kovácshoz hasonlóan ők is a másik fél ellenében vélték megvalósíthatónak: „... mikor a cséplést nálunk megkezdték, a nevezett Kovács kérdezte, hogy akarunk-e felesleges gabonát, amit nem fog beírni a cséplési eredményre, és azt is kikötötte, hogy csak 30 fr-ért fogja adni zsákját, mire én azt feleltem, hogy az sok, de mégis csak úgy egyeztünk meg, hogy 30 frt-ért zsákonként”⁴²

⁴⁰ A fülöpházai DISZ-szervezet kérelme, 1952. szept. 14., BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai

⁴¹ Két személy kezdetben a rendőrségi kihallgatás során tagadta az ellenük felhozott vádat, később azonban ők is elismerték annak egy részét.

⁴² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Babos Sándorné gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

„A cséplés ideje alatt Kovács azzal fordult hozzám, hogy hagyjon-e meg nálunk gabonát, úgy, hogy nem írja be az eredménylapba. Én beleegyeztem, és mondtam, hogy két zsákkal jó lesz, ha már másutt is hagyott, mert az ellenőr arra hivatkozott, hogy másnál is így csinálta.”⁴³

„... amikor a cséplést befejezték, az ott lévő Kovács József, a cséplőgép ellenőre felajánlotta, hogy tud adni gabonát, mire én az ajánlatot elfogadtam és így megegyeztünk közakarral abban, hogy ad nekem 2 zsák gabonát, mely 184 kg, és én ezért a nevezettnek 40 frt-ot fizetek érte.”⁴⁴

Vajon melyik félnek van „igaza”? A bíró, akinek el kellett döntenie ezt a kérdést, úgy ítélte meg, hogy a cséplési ellenőr vallomása felel meg a valóságnak, és tettét a gazdák nyomására követte el. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a bíró döntésére hatással voltak azok az elvárások, amelyeket a hatalom az igazságszolgáltatás felé támasztott: az „abszolút igazság” keresése helyett a hatalom által elképzelt társadalmi-szociális igazságosság szempontjait juttassák érvényre; a bíróság is az osztályharc színtere legyen. Ennek a körülménynek a figyelembevétele természetesen nem jelenti azt, hogy a bíró ténymegállapítása egyetlenegy ún. kulák-pernél se lett volna helyes (természetesen nem a kiszabott büntetések indokoltságáról van szó), de azt sem, hogy mindennek az ellenkezője lett volna igaz. Abból a feltételezésünkéből tehát, hogy a bíró a szegényparaszti származású Kovács irányában részrehajló volt, nem következik automatikusan az, hogy Kovács hazudott, a gazdák viszont igazat mondtak. Egyébként sincs sok értelme az „igazmondás” kérdését feszegetni a nyomozó hatóságok és a bíróság előtt előadott, a beszélők által érdekeik védelmében létrehozott narratívák esetében. Ezek inkább arról árulkodnak, hogy a beszélő mire építette védelmét: érvelése, gondolkodásmódja pedig a hatalommal való viszonyáról és a közösségen belüli kapcsolatairól mondhat el sokat.

Persze ennél azért több hozadéka van a peranyagok tanulmányzásának, de a „valóság” nyomaira – az ügynökjelentésekhez hasonlóan – itt is csak a szövegek létrejöttének (ki mondja, kinek, milyen szándékkal stb.) és tartalmának alapos elemzése során bukkanhat a történetíró. Mit tudhatunk meg a fülöpházai esetről/ből?

Bár a számonkérő hatalom előtt mindkét fél – a cséplőgépellenőr és a cséplőtetők – is saját érdekeik védelmében egymás ellen vallottak, és a bírói narratíva is a szembenállást hangsúlyozza, a peranyag mégis inkább az ügyben érdekelt felek együttműködéséről, összetartásáról, a hatalom közös kijátszásáról tanúskodik. A különféle szövegekből úgy tűnik, hogy a gabona elrejtésének fenti módja általánosan elterjedt gyakorlat lehetett Fülöpházán. Erre utalnak például azok a szövegrészek, amelyek az „elírásért” fizetendő pénz nagyságáról szólnak: Szel János cséplőtető gazda vallomása szerint Kovács az „elírt” gabona árának megállapításakor arra hivatkozott, hogy „... zsákjáért 30 Frt-ot szoktak adni”.⁴⁵ Az egyes esetekben kifizetett összeg valószínűleg a felek közötti alku során dőlt el: megegyezésük eredménye volt. Szirtes Lászlóval például 40 frt-os egységárban állapodtak meg, ahogy Szirtes vallotta: „... megegyeztünk közakarral”.⁴⁶ Babos Sándorné sokallta a megszabott

⁴³ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szel János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

⁴⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

⁴⁵ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szel János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

⁴⁶ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szirtes László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 16.

arat, megpróbált alacsonyabbat kicsikarni, de ez nem sikerült neki: „Kovács [...] kikötötte, hogy csak 30 frt-ért fogja adni zsákját, mire én azt feleltem, hogy az sok, de mégis csak úgy egyeztünk meg, hogy 30 frt-ért zsákonként.”⁴⁷ Kovalics Lászlóval, aki nem tudott pénzben fizetni, abban állapodtak meg, hogy a cséplési ellenőr terményben kapja meg a neki járó részt: „... úgy egyeztünk meg – vallotta Kovács az államügyésznek –, hogy mert nincs pénze, úgy csinálom meg, hogy nem írok be 2 és fél zsák rozsot, ebből Kovalics megkap 2 zsákkal, míg fél zsák a banda részibe lesz öntve. Így is történt.”⁴⁸

Vélhetően az addigra már kialakult gyakorlat szabta meg azt is, hogy mennyi gabonát hagynak meg feketén a csépletőnél. Fontos szempont lehetett, hogy az elrejtett mennyiség ne legyen feltűnő, a hiány ne keltse fel az hatóságok gyanúját.⁴⁹ A vallomások egybehangzóan állítják, hogy a 30–35 kat. holddal rendelkező gazdánál 2-2 zsák, míg az egy 100 holdas gazdánál 5 zsák gabona maradt.

Bár a konkrét esetből a gabona elírásának-elrejtésének már kipróbált, bevett technikáira lehet következtetni, nem tudhatjuk, hogy mennyire volt általános az összejátszás a cséplési ellenőr és a csépletők között. Bizonyára nagy számban voltak olyan ellenőrök, akik meggyőződésből, kötelességtudatból „becsületesen” végezték munkájukat, vagy félelemből nem merték vállalni a lelepleződés veszélyét. A községen belüli információs csatornákon keresztül valószínűleg gyorsan elterjedt a híre, ha egy cséplési ellenőr vállalta a kockázatot, és hajlandó volt felettesei, megbízói ellenében, a maga hasznára a gazdákkal való összejátszásra. A következő idézet erre utal, bár a benne megszólaló Kalló György – védekezési stratégiájának megfelelően – éppen tagadja azt az ellene felhozott vádat, mely szerint ő kezdeményezte volna a szabályszegést: „Tagadom, hogy apósom, Szirtes László szolt volna nekem arról, hogy Kováccsal meg lehet csinálni a gabona be nem írást.”⁵⁰

Abból a tényből, hogy a nyomozó hatóságok Kovács József cséplési ellenőr ügyében kizárólag „kulákok” ellen indítottak eljárást, nyilvánvalóan nem lehet arra következtetni, hogy Kovács a kisebb birtokkal rendelkező gazdákkal nem kötött volna hasonló megállapodást. A gabona elrejtése nemcsak a „kulák”-gazdák érdeke volt. A mezőgazdasági újratermelést és sok esetben a parasztcsalád létfenntartását is komolyan veszélyeztető központi elvonás (adó, beszolgáltatás) a valamikor vagyonosabbnak számító gazdálkodókon kívül a paraszti társadalom egyéb rétegeit is sújtotta.⁵¹ Az 1952. évben, amikor a történet játszódik, különösen súlyosak voltak ezek a problémák. A fokozódó állami terhek és az egyre nehezebb megélhetés természetesen automatikusan vezetett a szabályok megszegéséhez. A lebukástól és a büntetéstől való rettegés éppolyan erős lehetett a cséplető gazdák esetében is, mint a kizsákmányoló hatalommal való szembeszegülés és a termés megmentésének vágya. Valószínűleg az a tudat, hogy mások is így csinálják – tehát a szabályszegés általános jelenség – segítette a félelmek leküzdésében. Erre utalhat Szel János vallomása: „A cséplés ideje alatt Kovács azzal fordult hozzám, hogy hagyjon-e meg nálunk gabonát, úgy, hogy

⁴⁷ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Babos Sándorné gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, Kerekegyháza, 1952. aug. 17.

⁴⁸ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20. Kovács ezek szerint a cséplőbandának a cséplésért járó terményből vette ki a részét.

⁴⁹ A fülöpházai per anyagából nem derül ki, hogy ki volt a feljelentő, hogyan akadtak a nyomozó hatóságok az ügy nyomára.

⁵⁰ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Kalló György gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve az államügyészségen, 1952. aug. 20.

⁵¹ Lásd: Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Gyula, 1992.

nem írja be az eredménylapba. Én beleegyeztem, és mondtam, hogy két zsákkal jó lesz, ha már másutt is hagyott, mert az ellenőr arra hivatkozott, hogy másnál is így csinált.”⁵²

A gabonaelírások hátterében tehát egy olyan együttműködés nyomai rajzolódhatnak ki, amelyek létrehozásában mindkét fél – a csépettetők és cséplési ellenőr is – kölcsönösen érdekeltek voltak. Jól jártak a gazdák, akiknek néhány zsákkal több gabonájuk maradt és jól járt a cséplési ellenőr is, hiszen megfizették szolgáltatásait. Vajon az anyagi haszon mellett lehettek-e másfajta motivációi Kovács normaszegő magatartásának? A csépettető gazdák vallomásaiban találkozhatunk olyan leírásokkal, mintha Kovács valamiféle társadalmi igazságosság nevében léptett volna fel a hatalom ellen: „Kovács József szólt nekem, hogy ilyen helyen, ahol nem marad gabona a kirótt beszolgáltatás beszámításával, hogy megmaradjon a fejadag,⁵³ szokott hagyni az eredménylapba való beírás nélkül gabonát ...”⁵⁴ Nem tűnik elképzelhetetlennek az a feltételezés, hogy a fiatal, szintén paraszti munkából élő⁵⁵ Kovácsban valóban élt a szolidaritás érzése, és tettét – bár pénzt kért érte – valamilyen nemes cselekedetként képzelte el. De az sem kizárt, hogy a gazdákkal való együttérzésének hangoztatása csupán szerep volt, amellyel feledtetni kívánta velük azt a tényt, hogy kiszolgáltatott helyzetükből igyekszik hasznot húzni. Mindenesetre a számonkérő hatalom előtt tett vallomásában nem jelenik meg a paraszti társadalommal való szolidaritás motívuma, sőt egyik elszólásából arra lehet következtetni, hogy ennek említését a védelme érdekében konstruált szövegben inkább károsnak, mint hasznosnak tartotta: „Kalló Györgynél szintén elírtam 1 és fél zsákkal kb. 100–110 kg-ot, ezért Kalló Györgytől 70 forintot kaptam. Ez az elírás úgy történt, hogy Kalló György szintén zaklatott, hogy nem-e lehetne elírni, mert sírt ott, hogy nem marad vetőmagja. *Én megsajnáltam, illetve nem is ötet sajnáltam, csak nem tudtam tőle szabadulni* [A szerző kiemelése], és [...] a sok sírásra meg tettem, hogy elírtam a másfél zsákkal.”⁵⁶

A „bűnügy” feltárása során keletkezett szövegekből jól látszik az is, hogy Kovácsnak a üggyel kapcsolatban megfigyelhető magatartását egyáltalán nem befolyásolta az az ideológia, amelyet formailag – mint a helyi DISZ-szervezet titkára – magáénak vallott. A kommunista „hittételek” közül itt alapvetően azokra gondolok, amelyek a „falusi ellenségről” és az „éleződő osztályharcról” szóltak, és a fülöpházai fiatalság eszmeileg elkötelezett vezetőjétől azt várták, hogy ennek élharcosa lesz. Bár Kovács a kulákelles ideológiát a nyomozhatóságok és a bíróság előtt – rendkívüli helyzetben, önvédelemből – (valószínűleg minden különösebb aggályoskodás nélkül) felhasználta, a cséplés során – normális viszonyok között – eszébe sem jutott, hogy a község nagygazdáit – ahogy erre a központi hatalom szándékait megfogalmazó hivatalos beszéd ösztönözte – hátrányosan megkülönböztesse (például ne egyezkedjen velük, ne „írjon el” nekik gabonát). Szövegeiből határozottan kirajzolódik az a törekvése is, hogy ne keverje gyanúba a cséplőgép tulajdonosát, aki valószínűleg szintén „kuláknak” számított. Azt vallotta, hogy mesterkedéseiről a cséplőgép tulajdo-

⁵² BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Szél János gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve az államügyészségen, 1952. aug. 20.

⁵³ A fejadag az a minimális gabonamennyiség, ami a parasztcsaládok megélhetéséhez szükséges volt. A birtoknagyság szerint megszabott beszolgáltatási előírások nem voltak tekintettel arra, hogy a következő évi vetőmag és az önfenntartáshoz szükséges fejadag megmaradjon.

⁵⁴ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai. Jegyzőkönyv a kecskeméti megyei írószágon az ügyben 1952. aug. 21-én megtartott tárgyalásról. Szél Sándor vallomása.

⁵⁵ Szüleivel együtt 9 kat. holdon gazdálkodtak, amelyből 5 kat. holdat 1945-ben a földosztáskor kaptak.

⁵⁶ BKMÖL. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

nosának egyáltalán nem volt tudomása: „Előadni kívánom még, hogy Magyarai Bálint, a gép felelős vezetője a Kovalics Lászlóval való cséplés alkalmával betegen feküdt a gép mellett. Ezen kívül Szirtes Lászlónál és Kalló Györgynél való cséplés alkalmával távol volt a géptől. Egyszer betegsége miatt, másszor üzemanyagért.

Előadom még, hogy mikor Magyarai Bálint a gépnél tartózkodott, akkor általában ő vette a cséplési eredménylaptömböt és naplót. Hogy mégsem vette észre, hogy én ilyen munkát csinállok, annak oka az lehetett, hogy ő elfogadta tőlem a mázsalapokat, melyen én már a kevesebb gabonát írtam be. A mázsálást néha ellenőrizte Magyarai, de nem rendszeresen, így nem jött rá, hogy én mit csinállok.”⁵⁷

Kovács viselkedése használható adat lehet a történész számára, ha arra kérdez rá, hogy az adott korszakban a hatalom eszméi milyen módon hatottak az emberek gondolkodására, tetteire. Különösen azok esetében érdekes ez, akik valamilyen módon a hatalomhoz kötődtek és/vagy látszólag vállalták a vele való eszmei közösséget. Kovács DISZ-titkárként, mezőőrként és cséplési ellenőrként is jó példa erre.

Kérvények

Amíg az ügynökjelentésekről eredetileg is úgy gondoltam, hogy alapos szövegelemzéssel találni fogok bennük társadalomtörténetileg értékes adatokat, és a bírósági iratokkal kapcsolatban is – bár erősebbek kételyekkel – ebben reménykedtem, addig a különféle tanácsi és pártszervekhez benyújtott kérelmeket és az esetenként hozzájuk csatolt önéletrajzokat témám szempontjából érdektelennek tartottam, forrásértéküket a korabeli propaganda-kiadványokéhoz véltem hasonlónak. Ugyanakkor mégsem hagyhattam figyelmen kívül, hogy ezek a kérelmek, kérvények, beadványok mégiscsak közvetlenül azoktól az egyénektől származnak, akiknek „felfedezését”, hátrahagyott nyomainak felkutatását tekintetem célnak. Ezek a rendszerint kézzel írott, sok esetben az értelmetlenségig hibásan fogalmazott és helyesírási hibákkal telezsúfolt szövegek, annak ellenére, hogy tartalmilag látszólag nem sokban tértek el a környezetükben talált más jellegű iratoktól (pl. a községi tanácselnök vagy a párttitkár hivatalos beszámolóitól), mégis kiténtek közülük egyediségükkel. A szó tényleges és elvont értelmében is magukon viselték írójuk keze nyomát, személyiségének megkülönböztető jegyeit.

Mi a közös egy bölcsődei vagy mezőőri állásra jelentkező, esetleg lakáskiutalásra váró lajosmizsei lakosnak a tanács végrehajtó bizottságához írt kérvénye és például a Magyar Dolgozók Pártja községi szervezetéhez címzett tagfelvételi kérelem között? Lényegében mindegyik arról szól, hogy az egyén, aki munkát keres, jobb lakásba akar költözni vagy be akar lépni „a pártba”, hogyan próbálja meg önmagát úgy megjeleníteni, hogy azzal a megszólított hatalom (kérese eldöntésében befolyással rendelkező, hatalommal bíró személy, személyek, hatóság) elvárásainak leginkább megfeleljen. Mivel próbálja meggyőzni a döntéshozókat arról, hogy az ő személye megfelelő, illetve – versenyhelyzetben – a legmegfelelőbb. A meggyőzéshez használt érvelésük, úgy vélem, sok mindent elárulhat a hatalmat megnyerni szándékozó egyénről, e források tehát alkalmasak lehetnek a társadalom és a hatalom viszonyának vizsgálatához.

A lajosmizsei közigazgatási iratok között talált kérelmeket (amelyek elsősorban valamilyen tanács által meghirdetett állás elnyerésére irányultak, vagy a tanács által igénybe vehető és kiutalható lakásokat kérvényezték meg) olyan konstrukciónak tekintem, ame-

⁵⁷ BKMÖ. XXV. 30. 1909/1953., 2827/1952. Kovács József és társai, Kovács József gyanúsított ki-hallgatási jegyzőkönyve, kecskeméti államügyészség, 1952. aug. 20.

lyekben a kérelmező úgy mutatja be önmagát, oly módon beszéli el múltját, jelenét és esetleg jövőbeli szándékait, hogy abból – megítélése szerint – céljait leginkább elősegítő kép alakuljon ki. (E kérvények általában két részből álltak: a kérelmező szándékának és indokainak megfogalmazásából, illetve egy rövid önéletrajzból.)

Az általam vizsgált szövegek számos hasonló vonása arra enged következtetni, hogy létezett egy általánosan elfogadott módja a hatásos kérvény megalkotásának, ami nemcsak azt határozta meg, hogy a beadvány milyen formai előírásoknak feleljen meg, hanem tartalmazta a kor „uralkodó eszméinek” megfelelő – tehát sikerre számítható – érvelés és megfogalmazás alapelemeit is. A kérelmező kérvénye létrehozásánál ezt a mintát már csak egyénítette, a személyére vonatkozó adatokkal egészítette ki. Még azok a kérvényírók is tisztában voltak egy ilyen beadvány legfontosabb sajátosságaival (milyen témákat kell megemlíteniük, mire kell hivatkozniuk, mely szavakat kell használniuk), akiknek szövegén látszik – a nyelvhelyesség, a stílus és az írásképek jellegzetességeiből legalább is arra következtethetünk –, hogy nem rendelkeztek elegendő gyakorlattal gondolataik írásába foglalását illetően.

Természetesen nem minden kérvényező maga írta beadványát. Több olyan adatot is találtam a „Lajos” dosszié ügynökjelentéseiben, amelyek azt valószerúsítik, hogy voltak a községben olyan, az ügyintézésben jártas és a hivatalos beszédmodot is jól ismerő emberek, akik szívességből vagy valamilyen ellenszolgáltatás fejében mások kérelmeit is megfogalmazták. Szalai Lajos volt községi főjegyzőről állítja például a jelentésíró ÁVH-tiszt, hogy „... jelenleg a falu kulákságának jogi tanácsadója, beadvány- és kérvényíró.”⁵⁸ Az egyik megfigyelt személy, Bácskai György (korábban a község országgyűlési képviselője) édesanyja is állítólag arról panaszkodott Kemény ügynöknek, hogy fiát „... rengetegen keresik fel olyan kérvényírással, beszolgáltatás elengedésével kapcsolatban, ahol a fia nagyon jártas. Tavaly, mikor még megvolt az írógépe, bizony rengetegen keresték fel, és egyszer a rendőrség figyelmeztette is, hogy miért járnak olyan sokan hozzá, talán osztogat valamit?”⁵⁹

Valószínűleg minél komolyabb lehetett az ügy (adóval, beszolgáltatással vagy büntetéssel kapcsolatos), és minél több olyan ismeretet követelt, amivel az „egyszerű” községi lakos nem rendelkezett (például a jogszabályok ismeretét), annál inkább fordultak „szakértőhöz”. Könnyebb esetekben megírták saját maguk, esetleg valamelyik írásban jártas családtag (pl. középiskolás gyerek) segítségét felhasználva.

Nézzük meg egy konkrét példán, hogy miről szólnak ezek a szövegek:

„Községi tanács végre hajtó bizottságának,

Lajosmizse

Alulírott azzal a kéréssel fordulok a községi tanács végrehajtó bizottságához, hogy amennyiben nem esnék komoly kifogás alá, engem a helybeli bölcsődei dolgozók sorába szíveskedjen felvenni.

Kérésem az alábbiak tették szükségessé:

3 tagú családom van, férjem, fiam és én, férjem Budapesten dolgozik az állami építési vállalatnál mint kubikos, és már kétszeres sztahanovista, fiam már két éve áll őrt a béke frontján mint honvéd. És mivel se földünk, se házunk nincsen, semmiféle jövedelmem nincsen, így a bölcsődei munkakörbe[n] kívánnám megtalálni munkahelyemet mint gyermekgondozó.

⁵⁸ ÁBTL O-9037/1. Szereplők névsora, Jelentés, 1952. jan. 16.

⁵⁹ ÁBTL O-9037/1. 119. Kemény ügynök jelentése, 1954. január 23.

Önéletrajzom

Lajosmizsén 1910. V. 26-án születtem, sokcsaládós szegény munkás szülőktől, a múlt rendszer elnyomása miatt csak négy elemi iskolát tudtam elvégezni, és már fiatal leánykoromban mint háztartási alkalmazott kerestem kenyeremet a kizsákmányolóknál, amíg férjhez nem mentem a jelenlegi férjemhez, ki szintén munkás ember, és a fasiszta világ kiuzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni, ezért egy iparendélyt kértem, ami itt helyben piaci árusításra szól, hogy a háztartási munkám mellett kissé segítségére lehessenek a férjemnek a kenyérkeresetben.

Ez természetesen most már megszűnt, ezért kérem a Községi tanács végrehajtóbizottságát, ne helyezzen engem kifogás alá, és adjon módot arra, hogy én is hozzájussak egy kis kenyérkeresethez, mivel reá is vagyok utalva.

Bízva abban, hogy kérésem meghallgatásra talál, maradok

Tisztelettel

Boros Jánosné

Lajosmizse, Mizsei utca

Lajosmizse 1953. VI. 8.⁶⁰

Boros Jánosné kérelméhez csatolták a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) javaslatát is, amelyből kiderül, hogy Borosné az MNDSZ vezetőségi tagja, ott egészségügyi felelős, és „jó munkáját a pártszervezet oklevéllel ismerte el”. Az MNDSZ-től a tanács végrehajtó bizottsága kért javaslatot a bölcsődei állás betöltéséhez, tehát ebben az esetben nem maguktól vagy Borosné kérésére adták, mint ahogy ezt valószínűleg a fülöpházai DISZ-szervezet tette Kovács József esetében. Ugyanakkor nagyon is elképzelhető, hogy más esetekben a kérelmezők önmaguktól próbálták beszerezni a kommunista nőszervezet ajánlását, hogy ezzel is nyomatékot adjanak kérelmüknek.

Borosné kérvényét valószínűleg a hivatalos beadványok írásához értő, abban gyakorlott ember fogalmazta Borosné aktív közreműködésével. Ezt jól mutatja a hivatalos szóhasználat („alulírott XY”, „kívánnám megtalálni munkahelyem” stb.) és a beadvány-műfaj formai sajátosságainak ismerete (bevezetés, indokok felsorolása, záró formula stb.). A kérvényíró lehetett akár az MNDSZ-ből is olyan valaki, aki már többször írt ideológiai sablonokat tartalmazó hivatalos szöveget.

A szöveg írójának az volt a célja, hogy Borosné nyerje el a bölcsődei állást. A megmaradt kérvények számából (6 jelentkező volt) úgy tűnik, hogy nagy érdeklődés mutatkozott a munka iránt. A kérvény megfogalmazója Borosné életútjának egyes szakaszait minden bizonnyal úgy jelenítette meg, illetve kérése indokoltságát olyan érvekkel igyekezett alátámasztani, amelyekről úgy gondolta, hogy az állás odaítéléséről döntő végrehajtó bizottság (a helyi hatalom) előtt pozitív színben tünteti fel a kérvényezőt. Érvelése lényegében három fogalom köré épült. Az egyik a szociális rászorultság: Borosné azért jogosult a bölcsődei állásra, mert szegény, nincstelen volt és ma is az („se földünk, se házunk nincsen, semmiféle jövedelmem nincsen”, „sokcsaládós szegény munkás szülők”, „keves keresetből nem tudtunk létezni”, „én is hozzájussak egy kis kenyérkeresethez, mivel reá is vagyok utalva”). Ezzel függ össze az indoklás másik fontos eleme, amely azt sugallja, hogy az állás odaítélésével tulajdonképpen kárpótolni lehetne Borosné a múltban elszenvedett nélkülözéseiért és az őt ért igazságtalanságokért. Ebben a kontextusban a „pozitív” döntés mint egyfajta szociális elégtétel jelenik meg. („...a múlt rendszer elnyomása miatt csak négy elemi iskolát

⁶⁰ BKMÖL XXIII. 753. Lajosmizse Községi Tanács iratai. Közigazgatási iratok. 6. doboz. 71–72. Boros Jánosné kérvénye, 1953. jún. 8.

tudtam elvégezni, és már fiatal leánykoromban mint háztartási alkalmazott kerestem kenyeremet a kizsákmányolóknál...”, „...a fasiszta világ ki uzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni...”) Az érvelés igen fontos részét alkotó harmadik, jól körülhatárolható gondolat az elnyert bölcsődei állásnak jutalomként való felfogása. A kérvény írója nem is magának Borosnénak, hanem családtagjainak „érdemeit” sorolja fel, mint olyanokat, amelyekért megérdemelt jutalom lehet a kívánt állás. Az „állami építési vállalatnál” kemény fizikai munkát végző „kétszeres sztahanovista” férjnek és a „béke frontján” őrt álló katonafiúnak beemelése a szövegbe azt jelzi, hogy a család, köztük Borosné is a rendszer eszméivel egyetértenek, és igyekeznek megfelelni elvárásainak.

Ezt a tényt valószínűleg azért is hangsúlyozta a kérvény írója, mivel Borosnénak „hiba” volt az életrajzában: iparendeléssel rendelkező piaci árus volt, ezért a hivatalos megítélés szerint megbízhatatlan „kupec elemnek” tarthatták, amit sem a szegényparaszti származása, sem MNDSZ-tagsága nem feledtethetett. A kérvényíró nem tehette meg, hogy ezt a közismert adatot kihagyja Borosné életrajzából, bár a múlt „fekete foltjainak” elhallgatása bevett módszer lehetett a korszakban hivatalos célra írt, rövid önéletrajzok létrehozásánál.⁶¹ Ehelyett éppen azt hangsúlyozta, hogy tudatában van ennek a hátránynak („...amenyiben nem esnék komoly kifogás alá...” „...kérem a Községi tanács végrehajtóbizottságát, ne helyezzen engem kifogás alá...”), majd mindent megtett, hogy az életút „fekete” foltjait „elfogadható” magyarázatokkal tisztára mossa. Nagyvonalúan homályban hagyta azt a tényt, hogy meddig folytatta Borosné a piaci eladást („...ez természetesen most már megszűnt...”), és úgy adta elő, mintha kizárólag a „fasiszta világként” megnevezett múltban kényszerült volna rá: „a fasiszta világ kiuzsorázói miatt kevés keresetből nem tudtunk létezni, ezért egy iparendélyt kértem, ami itt helyben piaci árusításra szól, hogy a háztartási munkám mellett, kissé segítségére lehessek a férjemnek a kenyérkeresetben.”

Az érvek közül feltűnő módon hiányoznak az olyanok, amelyek az állásra pályázó alkalmasságáról próbálnák meggyőzni a döntéshozókat (például sok gyereket nevelt már fel vagy szeret kisgyerekekkel foglalkozni). Ebből az egyedi esetből természetesen nem lehet következtetni az általánosra, nem állíthatom azt, hogy a korszak kérvényíróinak mellékes szempont lett volna a rátermettség. Sőt, az emberek racionális viselkedését feltételezve, inkább az a valószínű, hogy a döntéshozók meggyőzése érdekében valamennyi pozitív érvet felsorolták. Éppen ennek fényében tűnik rendkívülinek és sokatmondónak Boros Jánosné, illetve a kérvényíró magatartása, aki úgy vélte, hogy nem szükséges kiváló gyermeknevelési képességeire is hivatkozni, hanem elegendő csupán rászorultságát és az uralkodó eszmékkel való azonosulását deklarálni.

Az átnézett tanácsi iratok között nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy végül is ki nyerte el a bölcsődei állást. Ha tudnánk, akkor sem lehetne közvetlen kapcsolatot feltételezni a kérvény tartalma, megfogalmazásának módja és a helyi hatalom döntése között, azaz nem lehet azt állítani, hogy a bizottságot kizárólag a kérelmezők szövegei befolyásolták a választásában. Több olyan dolog is hatással lehetett rájuk, amelynek írásos nyoma nem maradt az utókorra (például baráti, rokoni kapcsolatok, felsőbb ajánlás, a többi bölcsődei dolgozó véleménye, egyéb érdekeltség). A kérvények elemzésével elsősorban nem is a taná-

⁶¹ Bódi Pál, lajosmizsei MDP titkár például tudatosan kihagyta életrajzából azt a részletet, hogy keletlegény volt a kötelező munkaszolgálatosok mellett, mivel tudta, hogy ez számára hátrányokkal jár. Gyanúja később beigazolódott, mivel amikor ez később valahogyan kiderült, rögtön leváltották a községi pártszervezet éléről, sőt ki is zárták a pártból. BKMÖL 44./ 3. 62–63. Lajosmizse 148. doboz 62. Községi pártbizottság. Jegyzőkönyv a lajosmizsei MDP pártszervezet taggyűléséről, 1951. aug. 5.

csi vezetés véleményalkotását meghatározó tényezőkről lehet képet alkotni, sokkal inkább arról, hogy milyen módon kívánja a kérvény írója, az állást kereső községi lakos a döntési helyzetben lévő helyi hatalmat befolyásolni. Ez természetesen közvetett módon arra is utalhat, hogy milyen szempontok alapján döntöttek.

A társadalom történetére kíváncsi kutató tehát számos használható adatot találhat a hatalom-gyártotta iratok között is. Ezek dekódolása során azonban még kevésbé tekinthet el annak a ténynek a figyelembevételétől, hogy forrásai szövegek, narratívák, nem pedig a „valóság közvetlen lenyomatai”. A keresett „valóságról” csak akkor árulnak el valamit, ha először mint szövegeket fejtjük meg őket.